

ביטויו של הקומיקס האוטוביוגרפי ביצירתו של מישל קישקה "הדור השני: דברים שלא סיפרתי לאבא"

דליה רק

תקציר

הקומיקס האוטוביוגרפי של מישל קישקה, **דור שני: דברים שלא סיפרתי לאבא**, מציג את סיפור חייו כבן הדור השני לשואה בזיקה לדמות אביו ניצול השואה, האחר הקרוב אליו. הסוגה האוטוביוגרפית מתייחסת בהגדרתה לעובדות חייו של האוטוביוגרף, והאתגר המרכזי העומד בפניו הוא להפוך את מהלך חייו למילים ולדימויים תוך מחויבות לאמת העובדתית. מאמר זה עומד על המארג שקישקה יוצר בין האוטוביוגרפיה, השואה והקומיקס, תוך הדגשת הביטויים הספרותיים-פואטיים והאמנותיים-חזותיים שבאמצעותם מעבד קישקה את חומרי המציאות ברומן הגרפי. המאמר מתחקה אחר ארמזים אינטרטקסטואליים מתחומים שונים של התרבות, כמו מקרא, ספרות, קולנוע, ציור, צילום ומגוון אמצעים פואטיים המשמשים את הדימויים החזותיים, כמו חלומות, תקבולות ומטונימיות הממחישים מצבים אנושיים. דרך ההומור מתמודד קישקה עם היותו בן הדור השני לשואה ועם הדילמה המוסרית-אסתטית העומדת בפני כל אוטוביוגרף: חשיפת חייו הפרטיים של האחר בשילוב ביקורת ושיפוט. בתהליך של הזדהות, הבנה, חמלה וסלחנות כלפי אביו, שחווה את אימת השואה, צולח קישקה את הקושי האתי של חשיפת האחר ומגיע לאהבה ולפיוס עימו.

את הספר הזה נשאתי בקרבי יותר מעשר שנים. כתבתי אותו בראשי תוך כדי שיטוטים ברחובות ירושלים ופריז [...] עמודים שהצטיירו בחלומותיי היו נמחקים עם בוקר [...] קומיקס אוטוביוגרפי על הדור השני זה עניין אחר לגמרי. קפיצת מדרגה מאד משמעותית.¹

הצורך של מישל קישקה בדיאלוג עם אביו ליווה אותו מימי ילדותו, אולם רק בבגרותו הצליח לשוחח עימו, וגם זאת רק באמצעות הקומיקס **הדור השני: דברים**

1 מ' קישקה, הדור השני: דברים שלא סיפרתי לאבא, תל אביב 2013, עמ' 100-102.

שלא סיפרתי לאבא - יצירה אוטוביוגרפית מרגשת החושפת את היוצר ואת קורותיו, מגלה את תהליך התפתחותו והתבגרותו בהקשרים שונים לדמות הקרובה אליו ביותר - אביו, ומשתפת את הקורא בטרואמה המלווה אותו כבן הדור השני לשואה בילדותו בבלגיה ובגרותו בישראל.²

בתיאור יחסיו המורכבים עם אביו משתמש קישקה בתצלומים היסטוריים, בתקבולות ובמטונימיות הממחישות מצבים אנושיים, ובדימויים שממוטטים את גבולות הזמן והמקום. הוא מרחיב בארמזים אינטרטקסטואליים מתחומים רבים, בהם מקרא, ספרות, קולנוע, ציור וצילום. אך עיקר חידושו בכך שהוא נותן לכל אלה ביטוי במדיום הקומיקס, ומשחרר בחמלה ובהומור את מועקת החיים בצל השואה.

אביו של מישל קישקה, אנרי, נולד בבלגיה. בהיותו בן שש-עשרה, בשנת 1942, הייתה בלגיה כבושה תחת שלטון הנאצים, והוא נעצר ונשלח למחנות ריכוז. הוא שרד את מחנות הריכוז אבל איבד את אביו, את אימו ואת אחיותיו. בתום המלחמה הקים האב משפחה עם לוסייה, ששרדה גם היא את השואה, ונולדו להם ארבעה ילדים. אף שהאב לא סיפר לילדיו את קורותיו, ומישל למד על אודות השואה רק מתוך ספרים ותמונות, הם חיו בצל זיכרונות האימים שלו.³

שאיפתו של מישל קישקה להתמודד עם זיכרונותיו של אביו ועם הטרואמה שליוותה אותו כבן הדור השני לשואה קיבלה תמריץ עם צאתו לאור של **מאוס**,⁴ רומן גרפי אוטוביוגרפי החושף את סיפורו של הקומיקסאי ארט ספיגלמן (Art Spiegelman), גם הוא בן הדור השני לשואה, ואת סיפורו של אביו, ולאדק, ניצול השואה. הקומיקס האוטוביוגרפי של ספיגלמן הניע את מישל קישקה להעלות את זיכרונותיו על הכתב במחברת בת חמישים עמודים של טקסט ועשרה עמודים של רישומי קומיקס.⁵ ברבות הימים הפכו זיכרונות אלה לרומן גרפי, **הדור השני: דברים שלא סיפרתי לאבא**, שיצא לראשונה לאור בצרפתית בשנת 2012, והתפרסם בעברית בשנת 2013 בתרגומו של קישקה עצמו ובעריכת יהונתן נדב.

המפגש בין העובדות לצורה האמנותית הוא־הוא הרובד המעניין ביצירה האוטוביוגרפית. האוטוביוגרפיה של קישקה היא כנה וישירה. היא לא רק אישית, אלא חושפת גם את עולמם של בני הדור השני לשואה שחיים את זיכרונות השואה של הוריהם, ומנציחה את זיכרון דורות העבר שנכחדו. דרך הקומיקס משרטט קישקה מאורעות היסטוריים ומתעמק בהתבוננות פנימית, המורה על התמודדותו עם הצורך להסיר מעליו מטען מעיק של בן הדור השני לשואה, להתקרב אל הא־הֶר - אביו ניצול

2 באשר לזיקה בין אוטוביוגרפיה לבין מערכת יחסים של הכותב עם אדם אחר, ראו: P. J. Eakin, *How Our Lives Become Stories*, Ithaca 1999, pp. 57–58.

3 המושג "דור שני לשואה" התגבש בשנות השמונים של המאה העשרים עם התבגרותם של הילדים שנולדו לניצולי השואה לאחר מלחמת העולם השנייה. דור זה ספג והפנים את אוירת האובדן והמוות שאפפה את בית ההורים, בני הדור הראשון לשואה. בין אם ההורים סיפרו על חוויותיהם ובין אם שתקו, אימת השואה הייתה לחלק מזהותם של ילדיהם, בני הדור השני.

4 ראו: א' ספיגלמן, מאוס, י' ויזן (מתרגם), תל אביב 2010. פורסם במקור בארה"ב בין השנים 1991–1980.

5 מדברי מישל קישקה בשיחה על הספר **דור שני: דברים שלא סיפרתי לאבא** ועל הסרט **הסודות של אבא**. השיחה נערכה בהנחיית האוצר יובל סער בתערוכה 'איך מאיירים מלחמה', מוזאון הרצליה לאמנות עכשווית, 26.1.2024.

השוואה, לבקר ולשפוט את התנהגותו של אביו, ועם זאת לגלות כלפיו גם חמלה, סלחנות ופיוס.

במאמר זה אתחקה אחר הביטויים הפואטיים-אמנותיים של הקומיקס האוטוביוגרפי של קישקה, ואראה כיצד הוא מעבד באמצעותם את חומרי המציאות, תוך המחשה והדגשה של משמעות החוויות שהשאירו מכוותם על חייו. אבקש לחשוף את החוויות המעמידות את קישקה, כמו כל אוטוביוגרף, בפני דילמות מוסריות ואסתטיות: האם מותר לו לחשוף ביצירתו פרטים אישיים וסודות מחיי האחר? עד איזה גבול יכול אמן לחשוף את האחר? האם מחויבותו של האמן לאמת של היצירה האוטוביוגרפית גוברת על מידת ההתחשבות ברגשותיו של האחר ובזכותו לפרטיות?⁶ האם בסמכותו לבקר ולשפוט את אביו ואימו, ומהן המגבלות לביקורת זו?⁷

הסוגה האוטוביוגרפית היא הביטוי האמנותי של עובדות חיי האמן, המספר את סיפורו ופועל בו כדמות ראשית.⁸ סוגה זו מתייחסת רק לתוכן היצירה, קורותיו של המספר, ואינה מגבילה את הדרך או את צורת הטיפול בתוכן מלבד המחויבות לאמת ההיסטורית. כיוון שהדגש הוא על אמת היסטורית המלווה בהיבטים פסיכולוגיים, פילוסופיים, מוסריים וסוציולוגיים, העיסוק בטקסט האוטוביוגרפי מתמקד בשיח שבין הכותב לקורא ובאינטראקציה שבין ההתבוננות פנימה ובין ההצגה. פיליפ לז'ן (Philippe Lejeune) מציין שבאוטוביוגרפיה קיים "הסכם אוטוביוגרפי" (pacte autobiographique) בין האוטוביוגרף ובין הקורא, על פיו האוטוביוגרף אינו מתחייב לדיוק היסטורי בלתי אפשרי, אלא למאמץ בן ואמיתי להגיע להבנה של חייו.⁹ על האוטוביוגרף, העוסק גם בעיצוב דמותו ביצירה, לבחור בטכניקה אמנותית שתאפשר לו להיות נאמן לאמת, ולספר קורותיו מנקודת מבט רטרוספקטיבית הנאבקת במתח שבין זיכרון ושכחה ובין האני לאחר. השילוב של טקסט מילולי ודימוי חזותי בקומיקס מקיים באופן מיטבי את ה"הסכם האוטוביוגרפי" על פי לז'ן.

הקומיקס הוא צורה ספרותית חזותית-גרפית הכוללת, נוסף על הדימוי החזותי והתכנון הגרפי המוקפד, גם סיפורת, דרמה ולעיתים גם טקסט לירי. המדיום החזותי, הפונה באופן ישיר לדמיונו, רגשותיו ומחשבותיו של הקורא, והטקסט הלשוני, המרחיב ומעמיק את התרשמותו והבנתו, אינם ניתנים להפרדה, ומעמדם שווה בהיררכיה האמנותית. התכנון הגרפי של עמוד הקומיקס וחלוקתו ללוחות (פאנלים) מציגים לקורא את האופן שבו הסיפור נבנה על ידי קו. מלאכת הרישום של הקומיקס היא פיזית ודינמית. תהליך היצירה חשוף לעיני הקוראים, כמו גם כתב ידו האוטונטי של הקומיקסאי, הטבוע במילים המשורטטות. כך נבנה מארג של יוצר-יצירה-קורא.

פעמים רבות נדרשים הקוראים להיות מעורבים בעשייה האמנותית, להשתתף בה ולביים את הסיפור המוצג בצורה מילולית וחזותית, לגשר על פני הפערים שנתרו בקומיקס בין תמונה לתמונה ובין טקסט מקוטע אחד למשנהו. זאת ועוד, לעיתים הקורא אף אחראי ל"פס הקול" ביצירה, כשהוא מודרך על ידי הבעות הפנים המצוירות או צורות

6 R. Freedman, 'Decent and Indecent: Writing My Father's Life,' P. J. Eakin (Ed.), *The Ethics of Life Writing*, Ithaca and London 2004, pp. 121-146

7 J. D. Barbour, 'Judging and Not Judging Parents,' *The Ethics of Life Writing*, P. J. Eakin (Ed.), Ithaca and London 2004, pp. 73-98

8 מ' שורר, 'הטכניקה בתורת תגלית', ר' צור ו' קשתי (עורכים), דרכים לעיון ברומן, תל אביב 1968, עמ' 203-224.

9 P. Lejeune, *On Autobiography*, K. Leary (Trans.), Minneapolis 1989, pp. 14, 232-233

הכיתוב המתלווה לתמונה, החושפות את הרגשות ואת מצבי הרוח של הדמויות. "הקול הנשמע" מתבטא בטקסט הכתוב בצורות מגוונות של גודל, הטיה או הדגשה, והוא מלווה את ההתרחשות וממחיש את פעולת הדיבור כמו בסרט קולנוע אילם. הקומיקסאי נאמן לרעיון ויכול ליצור הפשטה של המראה הגשמי, ואילו הקורא משלים את החסר והופך שותף למעשה היצירה - תהליך שמתחולל למעשה בכל יצירת אמנות.

סגולותיו של הקומיקס - אותנטיות, התמודדות עם אתגרי הזמן והמרחב ויצירת תקשורת בין הקומיקסאי לקורא - מציגות אוטוביוגרפיה אמינה, משכנעת ומעוררת השראה. נשאלת השאלה, מה לחוויות השואה הנוראות ולקומיקס? מתברר שכבר בשואה שימשו יצירות הקומיקס ככלי תיעוד, מחאה והתקוממות.¹⁰ לאחר השואה, בסוף המאה העשרים ובמאה העשרים ואחת, יצאו לאור רומנים גרפיים וסיפורי גבורה על אודות השואה בכל רחבי העולם. אבא קובנר (1918-1987), האמן ומנהיג הפרטיזנים מגטו וילנה, טען שיגיע יום ובו לא יישמעו יותר העדויות החיות מזוועות השואה כזיכרון טראומתי ראשוני, ורק דרך האמנות אפשר יהיה להנחיל את זיכרון השואה לדורות הבאים. בנו, הצייר מיכאל קובנר, הטיל ספק בקביעה של אביו, אבל בכל זאת הגיע היום שבו הבן, בן הדור השני לשואה, החל לנהל דיאלוג עם אביו דרך האמנות באמצעות רומן גרפי ייחודי, **עולמו של יחזקאל**.¹¹ מיכל פז קלפ, אוצרת התערוכה **מיליון וחצי: ילדות בשואה בראי הקומיקס**, מציינת כי קומיקס אינו רק סוגה ראויה לעיסוק בשואה, אלא שהוא אף הסוגה המושלמת והייחודית לכך: "הקומיקס מאחד גם את האיכויות של הנרטיב הכתוב וגם את האיכויות החזותיות של הקולנוע ונוסף לכך הוא כלי מתוחכם לעיבוד רגשי כי הקריאה של הקורא היא אקטיבית".¹² בשנת 2018 יצא לאור הספר **We Spoke Out: Comic Books and the Holocaust**, שבו קובצו שמונה-עשרה יצירות קומיקס מהשנים 1950-1980 העוסקות בנושא השואה.¹³ רפאל מדוף (Rafael Medoff), שלקח חלק בכתבת הספר, מצא לנכון לפרסם את יצירות הקומיקס כי נוכח לדעת שהן תורמות במידה רבה לשימור הזיכרון ההיסטורי בקרב הנוער בארה"ב. הוא מדגיש בדבריו כי הקומיקס האמריקאי בשנות החמישים של המאה הקודמת נטה להציג את השואה ומאורעות המלחמה ללא התייחסות אתנית יהודית, ורק בשנות השישים המאוחרות הופיעה התייחסות לקורבנות היהודים. עמיתו לחיבור הספר, היסטוריון השואה ניל אדאמס (Neal Adams), שחוה טראומה כשנחשף בילדותו לצילומים של מחנות הריכוז, טען שסגולתו של הקומיקס מגולמת ביכולתו להציג את השואה כך שהקורא יכול לקבל ולהכיל את האימה במידות קטנות וזהירות. האמן והסופר קרייג יו (Craig Yoe), שחבר לעמיתו בקובץ זה, הוסיף כי הקומיקס מאפשר לקוראים להקדיש זמן למחשבה תוך כדי קריאה, בזכות היכולת לעצור ליד פאנל מסוים או לחזור שוב לתמונות קודמות.¹⁴

10 ב' בליך, 'השואה בראי הקומיקס', היסטוריה ותיאוריה: הפרוטוקולים 15 (2010), <https://journal.bezalel.ac.il/he/protocol/article/3093>

11 M. Kovner, *Ezekiel's World*, J. Heinsteint (Trans.), Tel Aviv 2015

12 י' סער, 'קומיקס, ילדות ושואה: על החיים ו(לא) על המוות', פורטפוליו, 25.12.2018, <https://www.prtl.co.il/archives/108445>

13 N. Adams, R. Medoff, and C. Yoe, *We Spoke Out: Comic Books and the Holocaust*, San Diego 2018

14 J. Dolsten, 'How Comic Books Taught American Kids about the Holocaust,' *The Times of Israel*, 5.5.2018, <https://www.timesofisrael.com/how-comic-books-taught-american-kids-about-the-holocaust/>

הצורך של האמן לסדר ולעצב את ההתרחשויות ביצירה האוטוביוגרפית מעלה את הקושי שלו להפוך את החיים למילים ולדימויים. הסופר פטר הנדקה (Peter Handke) ציין בספרו האוטוביוגרפי, **אומללות שמחה בחלקה**, את הצורך בגיוס כל המשאבים היצירתיים כדי לבטא את החיים במילים, ואומר: "האם לא כל ניסוח, גם של משהו שקרה באמת, הוא פחות או יותר בדיוני?"¹⁵ גם ארט ספיגלמן הטיל ספק ביכולתו לכתוב אוטוביוגרפיה מהימנה בקומיקס. בדיאלוג עם אביו הוא אומר: "אני מרגיש שזה לא מתאים. לנסות לשחזר מציאות שהייתה גרועה בהרבה מחלומותי השחורים ביותר"; "ועוד לנסות לעשות את זה בקומיקס? נראה לי שקפצתי מעל לפופיק של עצמי, אולי בכלל כדאי שאשכח מכל העניין"; "יש כל כך הרבה שלא אוכל להבין או לדמות. כלומר, המציאות מורכבת מדי בשביל קומיקס... כל כך הרבה צריך להשמיט או לסלק".¹⁶

בדומה לארט ספיגלמן, גם מישל קישקה התלבט בסוגיות אמנותיות ואתיות בכתיבת הקומיקס האוטוביוגרפי **הדור השני: דברים שלא סיפרתי לאבא**, וניסח את לבטיו במילים ובדימויים חזותיים בקומיקס עצמו: "כיצד לתרגם כל זה לקומיקס? האם אני מסוגל?" שואל קישקה את עצמו בבועה, כשהוא מתאר את עצמו במיטתו. "האם אני בכלל האמן המתאים לצייר את הסיפור שלי? הסגנון שלי בכלל הומוריסטי!" מקשה קישקה בבועה נוספת, בתיאור אינטימי של ישיבה על האסלה בשירותים. "ולמה להתעקש להפוך את זה לקומיקס? אולי אסתפק הפעם בכתיבה!" הוא תוהה שוב, כשהוא מציג את עצמו ויזואלית יושב בכורסה בספרייה (תמונה 1).

תמונה 1: מ'
קישקה, **לבטים**,
2012, איור, בתוך מ'
קישקה, הדור
השני: דברים שלא
סיפרתי לאבא, תל
אביב 2013, עמ'
101.

כשהוא יושב ליד שולחן עבודתו, הוא מעודד ומחזק את עצמו:

יש לי ניסיון מקצועי רב כמאייר, קומיקסאי וקריקטוריסט. בזה אין ספק. אבל קומיקס על הדור השני זה עניין אחר לגמרי. קפיצת מדרגה מאד משמעותית [...]. האם אני מוכן לקפיצה הגדולה? [...] האם אי פעם אהיה מוכן?¹⁷

15 פ' הנדקה, אומללות שמחה בחלקה, א' המרמן (מתרגמת), תל אביב 1980, עמ' 19.

16 ספיגלמן (לעיל הערה 4), עמ' 18, 20.

17 קישקה (לעיל הערה 1), עמ' 101, 102.

קישקה לא רק חושש שמא יפגע באביו, אלא גם מתלבט אם הוא רשאי לחשוף את סודותיו של אביו, לבקר ולשפוט אותו, ועל אחת כמה וכמה להציג את הטראומה של אימת השואה והשלכותיה בצורת קומיקס. חברתו של קישקה, פסיכולוגית החוקרת את הפוסט-טראומה של השואה, מעודדת אותו להגשים את תשוקתו לכתוב קומיקס אוטוביוגרפי, החושף את חייו כבן הדור השני לשואה, תוך חיבור עם אביו, בן הדור הראשון לשואה, ולתת אותו במתנה לאביו. ואכן, כשקישקה מסיים את "פרויקט חייו", כפי שהוא מכנה את ספרו,¹⁸ הוא מרגיש שחרור המוצא את ביטויו בדימוי חזותי של מעוף. דמותו החשופה, תרתי משמע, מרחפת בחלל בהנאה, בידים פרושות ובעיניים עצומות. במקביל לה מרחפת צלליתו המפוספסת בגוונים של שחור-לבן, משאירה חותם על דפי הקומיקס האוטוביוגרפי שלו ומאצילה ניחוח נעים של קפה מהביל שמוצג אצל קישקה כ"כלי עבודה" בכל תיאור חזותי של העשייה האמנותית (תמונה 19).²

תמונה 2: מ'
קישקה, **מעוף**
היצירה, 2012,
איור, בתוך מ'
קישקה, הדור
השני: דברים
שלא סיפרתי
לאבא, תל אביב
2013, עמ' 104

אין ספק שגם אביו קיבל בהבנה, באהבה ובהקלה את החשיפה של בנו. בראיונות רבים על יצירתו ציין קישקה כי אביו התלווה אליו לסדרת הרצאות על הספר, ובסיום ההרצאה האחרונה הוא קם וחיבק אותו בחזקה - בשונה מהחיבוקים הרגילים שלו, ולחש לו באזנו שהוא גאה בו. קישקה הגיב באהבה ובהכרה שהגשים את רצונו לספר דברים שלא סיפר עד כה לאבא, ואמר: "זאת הפעם הראשונה שאבי מקשיב לי".

18 בשיחה על הספר **דור שני: דברים שלא סיפרתי לאבא**, ועל הסרט שנועד לילדים הסודות של אבא, מגדיר קישקה את יצירתו האוטוביוגרפית "פרויקט חיים". ראו: סער (לעיל הערה 5).

19 קישקה (לעיל הערה 1), עמ' 104.

בדימוי חזותי מגמיק מצייר קישקה את צלליתו כעובד ניקיון במשאית זבל עמוסה בחוויות חיים שתכולתה מתפזרת, ובמילים הוא מסביר: "הייתי חייב לפרוק אותו מעלי הרגשתי כמו נהג משאית זבל שמחפש נואשות את הדרך למזבלה" (תמונה 3).²⁰

תמונה 3: מ'
קישקה, **משאית זבל**, 2012, איור, בתוך מ' קישקה, הדור השני: דברים שלא סיפרתי לאבא, תל אביב 2013, עמ' 100.

בדימוי חזותי נוסף הוא מתאר נוסע, הנמצא באולם שדה תעופה, ומדגיש את אוזלת ידו בגישור על הפער בין הרצון להמריא עם היצירה לבין חוסר היכולת לממש רצון זה. בפן החזותי, לוח הטיסות היוצאות אינו מוביל ליעד כלשהו, ומצביע רק על הסיבות המאולצות המפריעות לו בהגשמת ייעודו (תמונה 4).²¹

תמונה 4: מ'
קישקה, **לוח יעדים**, 2012, איור, בתוך מ' קישקה, הדור השני: דברים שלא סיפרתי לאבא, תל אביב 2013, עמ' 100.

20 מריאן הירש (Marianne Hirsch) מגדירה את החשיפה של הדור השני כ"פוסט זיכרון" (post memory), כלומר כזיכרון של טראומה שהועברה מההורים הניצולים לבני הדור השני מרגע היוולדם, אף שהילדים לא חוו בעצמם את הטראומה של השואה. ראו: M. Hirsch, 'Mourning and Postmemory,' in M. A. Chaney (ed.), *Graphic Subjects*, Wisconsin 2011, pp. 17–44.

21 קישקה (לעיל הערה 1), עמ' 100.

אולם גם ההחלטה לכתוב את הקומיקס האוטוביוגרפי מלווה בסערת רגשות. בדירה שחבר העמיד לרשותו לצורך הכתיבה הוא מעיד: "נהר של אדרנלין זרם בי". התיאור הוויזואלי המצטרף למילים אלה מדגיש את הזרימה שבפעילות הפיזית והנפשית של האמן במהלך היצירה. הקווים הרבים במאונך, במאוזן ובאלכסון, המדרגות והחפצים המונחים ללא סדר בכיוונים שונים ממחישים את הדינמיות שבעשייה האוטוביוגרפית. גם כאשר האמן מנסה לקחת פסק זמן ולישון, התנועה והפעילות אינן פוסקות. תנוחת השינה מתוארת משלוש נקודות מבט המתאחדות לדימוי אחד. הכיוונים השונים של תנוחות הראש והידיים מצביעים על נדודי השינה, על התחבטות הנפש ועל הריגוש של האמן. לחלל השינה נכנסים, בקו אלכסוני ודינמי, שולחן העבודה, כלי העבודה

וכוס קפה מהביל. על שולחן העבודה פרוש גיליון נייר ריק המחכה לתכנון הגרפי, ולידו מחשב, כלי השרטוט, מחברת זיכרונות וספר או אלבום תמונות שבהם הוא נעזר. במרכז התמונה מצויר חלל עבודה נוסף, ובו חוזרים הדימויים החזותיים. בקצה אחר של הציור מחכים על השידה שעון, משקפיים ודפי עבודה המוכנים בכל רגע להמשך העשייה (תמונה 5).²²

את שעות העינה המעטת
עברתי בלוחמנות המד
לצר. כשנאני פוקח עין כל
שעה בתחושת שהלילה
החארץ וההעבודה זועקים
אלי מן השולחן הזה.

בדומה לצייר המצייר את דיוקנו העצמי, נקודת התצפית של האוטוביוגרף מוגבלת, כי הרי הוא משתתף במעשה היצירה ובה בעת הוא הנושא שלה. הוא מוכרח להיעזר במראה עיניו ולהסתמך על זיכרונו כדי להתקרב ליצירה, ויחד עם זאת להתבונן בה ממרחק. עליו לפעול במישורים מקבילים של זמן ומרחב. סקירה של יצירות אוטוביוגרפיות רבות מגלה טכניקה אמנותית מגוונת המאפשרת לאוטוביוגרף להתבונן בדמותו על כל מורכבויותיה:²³ הוא יכול לפצל את האני שלו וליצור יותר ממספר אחד; הוא יכול לספר על אדם

קרוב שהשאיר חותם על חייו ועיצב את אישיותו; הוא יכול לכתוב יומן אישי, רומן מכתבים ואף רומן גרפי, קומיקס, כפי שנראה להלן **בהדור השני: דברים שלא סיפרתי לאבא.**

משפט הפתיחה הקצר של האוטוביוגרפיה, "על משפחתו אבא כמעט לא דיבר", מציין את הנושא המכונן של היצירה - שתיקתו של האב בכל הנוגע לקורותיו ולקורות משפחתו.²⁴ הדימוי החזותי המלווה את המשפט מציג את האוטוביוגרף ואביו בפאנל הפותח: הילד הנראה בפנים גלויות אוחז בידיו של אביו ונושא אליו עיניים, אבל ידי האב שלובות ועיניו אינן נראות. מנקודת מבט של הילד הקטן, האב גדול וגבוה. פער וויזואלי זה ממחיש את המסתורין שבדמותו של האב. שפמו של האב, המסתיר את

תמונה 5: מ' קישקה, הליך הכתיבה בליאז', 2012, איור, בתוך מ' קישקה, הדור השני: דברים שלא סיפרתי לאבא, תל אביב 2013, עמ' 103.

22 קישקה (שם), עמ' 103.

23 ד' רז, תחבולות באוטוביוגרפיה, ירושלים 2014.

24 על פי דינה ורדי, הפרידה מהמשפחה בשואה היא הטראומה הקשה ביותר של הניצולים. ראו: ד' ורדי, נושאי החותם: דיאלוג עם בני הדור השני לשואה, ירושלים 1990, עמ' 19.

פיו, זיפי זקנו, ידיו השלובות, חולצתו הסגורה וחגורתו המהודקת, מעידים על אדם סגור וחתום. על אמת ידו מוטבע מספר חידתי, 177789, המעורר אצל הילד תמיהה המתבטאת במחשבה המופיעה בבועה: "מי כתב לו מספר מתחת לשערות?"²⁵ (תמונה 6). הקורא המתבונן מבין את פשר המספר ויודע את התשובה הטבועה בזיכרון

הקולקטיבי, כסימן ההיכר מהעולם הנורא של מחנות אושוויץ שמחק את כבודו וזהותו של האדם.²⁶

המסתורין סביב דמותו של האב מועצם באפיזודה של ארוחה משפחתית.²⁷ קישקה מתאר בתמונה את המשפחה מסבה לשולחן באווירה נעימה, טפט פרחוני מקשט את הקיר, וקופת הקרן הקיימת לישראל מעידה על תחיית העם היהודי. הטקסט המילולי, המנוגד למדיום החזותי, מחזיר את המשפחה, כמו גם את הקורא, למחנות ההשמדה - כשהאב הנהנה מהמרק מציג לילדיו בהומור שחור שאלה חידתית, ב"הפוך על הפוך": "מממ!! המרק הזה מזכיר לי את אושוויץ! יודעים למה, ילדים?" הילדים תמהים ומישל הסקרן עונה:

"לא, אבא!" רק לאחר פסק זמן קצר, הדורש מהקורא לעבור לעמוד הבא בקומיקס וממחיש את המתח והסקרנות של הילדים, פותר האב את החידה: "כי באושוויץ, כזה מרק לא הגישו לנו!"²⁸ האב השבע מסיים את ארוחתו בהנאה בגיהוק "גרעפס" רועם הנשמע בבועה גדולה, שקו המתאר שלה רועד מעוצמת הצליל, והכיתוב נראה באותיות גדולות ומאירות עיניים: "ברררפ!". מישל הילד מזדהה עם אביו, מחקה את התנהגותו ומשמיע גם הוא את קולו בהנאה בבועה קטנה בקו רועד ובאותיות קטנות יותר: "ברררפ!" אימו רואה בהתנהגותו של מישל חוסר נימוס ומוכיחה אותו, והוא שואל: "למה לאבא מותר?" התשובה של אימו, "בטח שלאבא מותר הוא היה

תמונה 6: מ' קישקה, **מישל הילד ואביו אנרי**, 2012, איור, בתוך מ' קישקה, הדור השני: דברים שלא סיפרתי לאבא, תל אביב 2013, עמ' 5.

25 המספר המקועקע על אמת ידו של האב הוא מרכיב שנצרב בנפשם וביצירותיהם של אמנים רבים בני הדור השני. קישקה הציג את המספר של אביו גם ביצירה *Homage to Spiegelman* מ-1995, וכן הופיע המספר ב-2006 בקריקטורה "אבא ומכחישי השואה". ראו: ב' ברוטין, הירושה: השואה ביצירותיהם של אמנים ישראלים בני הדור השני, ירושלים 2015, עמ' 85-124.

26 לדבריו של סטיבן ספילברג (Steven Allan Spielberg), המספר המקועקע על אמת ידו של ניצול שואה מאושוויץ הוא הזיכרון המוקדם ביותר שלו על היותו שונה: "סבתא שלי לימדה ניצולי שואה הונגריים אנגלית בסינסינטי. הייתי בן שנתיים או שלוש ונהגתי לשבת איתם סביב השולחן. שם למדתי את המספרים - דרך הזרוע של ניצול שואה שהראה לי את המספרים שקועקעו עליו. זה היה רחוב סומסום שלי. ככה למדתי לספור". ראו: א' פופסקו, הארץ, גלריה, 23.12.2018, עמ' 4.

27 קישקה (לעיל הערה 1), עמ' 5-6.

28 גם הציירת אווה גאבאני מתעדת בהומור את אכילת המרק ביומן זיכרון גרפי. היא מציינת אסירה אוכלת מרק על רקע גדרות התיל, ועל מנת להדגיש את חשיבות אכילת מנת המזון כאירוע היסטורי, היא מציינת: "פעם ראשונה מרק המחנה", 27 באפריל 1942. היא מכנה באירוניה את המרק הדלוח Zupke Lagrowa, אלוזיה למרק גורמה מעודן. ראו: ברוטין (לעיל הערה 25), עמ' 156-157.

במחנות!" מעוררת שוב את סקרנותו של הילד, והוא מהרהר: "לעזאזל מה זה המחנות האלה?"

שתי השאלות בתחילת היצירה, "מי כתב לו מספר מתחת לשערות?" ו"לעזאזל מה זה המחנות האלה?", הן המפתח לדמות האב, שיהיה גורם חשוב בעיצוב אישיותו של בנו. קישקה, הרגיש והסקרן, מרגיש כי מוטלת עליו משימה לחקור ולגלות את קורותיו של אביו כחלק מזהותו שלו, לבחון את קורותיו מ"רגע המוצא".²⁹ ההתחקות אחר העבר העלום של האב מובילה את קישקה הילד לעיון בספרים על אודות השואה ולחיפוש אחר דמותו של אביו בצילומים אותנטיים של התקופה: "פחדתי שלא אזהה אותן, ופחדתי שאזהה אותן" הוא אומר.³⁰

אחד הביטויים החזותיים שבהם נעזר קישקה ביצירתו הוא רישומים של תצלומים אותנטיים. בהשפעת צילומים ממחנות ההשמדה הוא מצייר סדרת דיוקנאות אנונימיים המשקפים בתווי פניהם את סבלו של אביו, ומנכיחים את סערת הרגשות המתחוללת בנפשו. בילדותו ידע קישקה רק שני נתונים: כי בתום המלחמה אביו היה בן תשע-עשרה, וכי באותה עת הוא שקל "שלושים קילו וקצת". נתונים אחרים שהוא מוסיף לדיוקנאות הם פרי דמיונו ומחשבותיו. הדיוקנאות מעוררים אסוציאציה לראשי האדם המצומקים שעל פי השמועות אספה אילזה קוך (Ilse Koch), אשתו האכזרית של מפקד המחנה בוכנוואלד, קארל קוך. ליד כל דיוקן מציג קישקה שאלה במילים: האם אביו הרכיב משקפיים או שאבדו לו, חבש כובע או לא, האם היה לו שיער או שמא היה קירח... הוא אינו מציג את מערכת הדיוקנאות בפאנלים סגורים אלא בתצוגה זורמת, על פני עמוד שלם, המסתיים במעין ערימה של דיוקנאות בצורת משולש, שבמרכזו דמותו העירומה המשוערת של אביו (תמונה 7).

תמונה 7: מ' קישקה, דיוקנאות, 2012, איור, בתוך מ' קישקה, הדור השני: דברים שלא סיפרתי לאבא, תל אביב 2013, עמ' 7

אחד התצלומים שמגלה קישקה הוא משחרור מחנה בוכנוואלד.³¹ הוא מציג את התצלום בקומיקס פרי עפרונו, עם כיתוב המסביר את תוכן התמונה כפי שמצא באחד

29 הסופר פיליפ רות (Philip Roth) מציין באוטוביוגרפיה שלו כי כדי להבין את עצמו ואת סביבתו עליו לשחזר את האירועים שקרו בעבר עד לרגע המוצא: "כדי להשיב את מה שאיבדתי היה עלי לחזור לרגע המוצא". ראו: פ' רות, העובדות: אוטוביוגרפיה של סופר, ד' לוי (מתרגמת), תל אביב 1992, עמ' 12, 14.

30 קישקה (לעיל הערה 1), עמ' 7.

31 טוראי ה' מילר (Pvt. H. Miller), עובדי כפייה יהודים במחנה הריכוז בוכנוואלד ליד יינה; רבים מהאסירים מתו מתת-תזונה לאחר כניסת הכוחות האמריקאיים של דיביזיה 80, 16 באפריל 1945

הספרים.³² בדרך כלל כאשר אמן מצייר ציור ריאליסטי על פי צילום, הוא יוצר הווה מתמשך - לא רק של עובדות העבר, אלא גם של חוויה הממשיכה להתקיים באופן חושי לאורך זמן. ידיו המצוירות של קישקה, האוחזות בתמונה, יוצרות גם כאן את אותו הווה מתמשך הקושר בין ההווה שלו לבין העבר של אביו. למעשה, הציור של קישקה משקף את כל מה שהאמנות מעניקה: זיכרון, דמיון, מחשבה והרכבה מחדש.³³ הוא אף מצביע על דמותו הידועה של אלי ויזל בצילום כדי לחזק את מהימנותו של הציור (תמונה 8).

תמונה 8: מ' קישקה, שחרור מתנה בוכנוואלד, 2012, איור, בתוך מ' קישקה, הדור השני: דברים שלא סיפרתי לאבא, תל אביב 2013, עמ' 6.

תצלומים אחרים מעוררים בקישקה הזדהות מלאה ומטלטלים אותו בין חיים למוות והוא נופח בהם חיים.³⁴ תצלום של אסיר מברגן בלזן היושב באפיסת כוחות במחנה מרגש אותו, כי האסיר היה יכול להיות סבו. תצלום של אם המגוננת על ילדה מפני נאצי המכוון אליהם רובה מעורר בו קרבה לסבתו שנספתה.³⁵ קישקה עצמו מרגיש

(These are slave laborers in the Buchenwald concentration camp near Jena; many had died from malnutrition when U.S. troops of the 80th Division entered the camp <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/photo/former-prisoners-of-the-little-camp-in-buchenwald>. ארצות הברית לזכר השואה.

32 קישקה (לעיל הערה 1), עמ' 6.

33 ר' בארת', מחשבות על הצילום, ד' ניב (מתרגם), ירושלים 1980, עמ' 85-90.

34 רולן בארת' מסביר את המשיכה של המתבונן לתצלום מסוים כ"הפחת חיים", תצלום שמעורר את טעם ההרפתקה. ראו: בארת' (שם), עמ' 24.

35 אפיזודה דומה לאימוץ של יהודי מבוגר בתמונה כדמותו של הסבא שנספה בשואה מתוארת בסיפור 'נעליים' של אתגר קרת. המספר הוא ילד המבקר ביום השואה עם כיתתו בבית יהודי ווהלין. הילד הרגיש חשוב מאוד ביום זה, כי הוא היה היחיד בכיתה שסבא שלו מת בשואה. והוא מספר: "היו המון תמונות עצובות בשחור-לבן, ורשימות של אנשים וארצות ומתים [...] המורה

כמו הילד בתצלום הידוע של הילד היהודי המרים ידיו בגטו, כשנאצי מאיים עליו ברובה.³⁶ הוא מצייר את דיוקנו שלו כאותו ילד בגטו, ומוסיף: "הרגשתי שאני כמו הילד ההוא" (תמונה 9).³⁷

תמונה 9: מ' קישקה, הוצאו מהבונקרים בכוח, 2012, איור, בתוך מ' קישקה, הדור השני: דברים שלא סיפרתי לאבא, תל אביב 2013, עמ' 8.

כפי שתפקיד החלום בסיפורת לגלות את נבכי נפשה של הדמות הפועלת, כך חושף גם קישקה את סודותיו באמצעות דימוי חזותי של חלומותיו. קישקה הילד העתיק והחייה את חוויותיו הנוראות של אביו בשואה בחלומותיו. בעודו ישן, מכוסה בשמיכה ומוגן במיטתו, הוא עובר למרחב זמן אחרים בעבר, למחנות ההשמדה. בחלומותיו הוא יעד למראה אביו המעונה השוכב מת בין המסילה לארובה, ולדמויות בני משפחתו הנפלטים באפר השריפה, וכל זאת באסוציאציה לישו הצלוב הנושא את סבל האנושות.³⁸

ההזדהות ושותפות הגורל עם אביו משפיעים על דמיונו של קישקה גם בהקיץ, ומעוררים בו חרדות של רדיפה וסכנת מוות. הוא מפנים את עבר התקופה שבה שלט

אמרה לא לנגוע. אבל אני נגעתי באחת מקרטון, עם איש רזה וחיוור שבכה והחזיק ביד סנדוויץ'. הדמעות שלו ירדו לו על הלחיים כמו פסים שמצוירים על כביש, והזוג שלי, אורית סאלם, אמרה שתלשין למורה שנגעתי. ואני אמרתי לה שתגיד מצדי למי שהיא רוצה, אפילו למנהלת, לא אכפת לי. זה סבא שלי ואני אגע כמה שאני רוצה". ראו: א' קרת, 'נעליים', בתוך געגועי לקסינג'ר, תל אביב 1994, עמ' 87-89.

36 הצילום, שנראה מבוים, בוצע על ידי הגרמנים במטרה לתעד את טיהור העולם מיהודים. אבל באופן אירוני, הוא הפך לעדות נגד הנאצים. ראו: לא ידוע, *Mit Gewalt aus* (חוכב מירקובהמ ואציה *Bunkern hervorgeholt*), בין 16 באפריל ל-16 במאי, 1943, מוזאון ארצות הברית לזכר השואה. <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/photo/jews-captured-by-german-troops-during-the-warsaw-ghetto-uprising>

37 על פי בתיה ברוטין, האמנים בני הדור השני הושפעו מהמראות המתוארים בתצלומים מהגטאות ומהמחנות והזדהו איתם - כמו יצירתה של רולנדה טייכר-יקותיאל **חמלאי העץ** (1985-2001), שבה מציגה האמנית את התצלומים בשילוב עם "פינוקיו החמלאי". ראו: ברוטין (לעיל הערה 25), עמ' 149-152.

38 קישקה (לעיל הערה 1), עמ' 9.

המוות, עד כדי חרדה מפניו בהווה, במציאות הפנימייה שבה למד בעיר ספא (Spa). מרתף הפנימייה, התחום בפאנל סגור באיור, שימש בעיניו תפאורה למרתף עינויים ללא מוצא. מימינו קיר הבנוי תאים רבים נעולים במנעולים, ומאחוריו חלון חשוך בנוי בתוך קיר עבה. משמאלו של קישקה קירות עבים הבנויים לבנים-לבנים, דלת ברזל נעולה במנעול ועליה ציור של גולגולת ומילת אזהרה בגרמנית: **Achtung!** המשגיחים מטעם הפנימייה מאיצים בו להבריק את נעליו, "לא פלא שהפכתי למצחצח המהיר ביותר בפנימייה", מציין קישקה בהומור. לתיאור המצויר מנקודת המבט של הילד מוסיף קישקה המבוגר: "במרתף שבו צחצחנו את הנעליים בכל בוקר גיליתי עקבות חד-משמעיים לסיפורים שקראתי בספרים של אבי"³⁹. (תמונה 10).

תמונה 10: מ'

קישקה, במרתף הפנימייה, 2012, איור, בתוך מ' קישקה, הדור השני: דברים שלא סיפרתי לאבא, תל אביב 2013, עמ' 12.

המשכו של הסיוט מוצג בפאנל נוסף התחום משלושה כיוונים, ומאפשר פתח צר למלוט דרך המדרגות. האימה המציפה את קישקה מעוררת סכנה נוספת: "הייתי משוכנע שמעברה השני של דלת הברזל עוקבים אחרי שלדים של חיילי אס-אס".

הילד המספר ממחיש במדיום החזותי את האימה שהרגיש במרתף הרדוף רוחות היסטוריה. גולגולת ענקית של המוות, חבושה קסדה של חייל נאצי, מגיחה מפתח הדלת, בפיה עצם מהטרף האחרון ולרגליה גולגולות ושלדים, והיא צועקת בגרמנית על הילד המבוהל: "שָׁנֶל קישקה!" בניגוד לדימויי המוות באותו פאנל, מושכת את העין כרזה זוהרת על קיר המרתף החשוך המפרסמת את סגולות המים של העיר ספא. הצגתה לצד אימת המוות יוצרת אירוניה המדגישה את הניגוד המשווע בין זוועות השואה והמוות לבין המים החיים שמציעה העיר ספא (תמונה 11).

תחושת המוות האורב לקישקה מועצמת בארמזים ליצירות מהאמנות החזותית. תיאור המוות הרודף את קישקה בדמות הנאצי מהדהד את יצירותיו של הצייר הפלמי בן המאה השש-עשרה, פיטר ברויגל האב, **ניצחון המוות ומג הזוועה**, וכן את **מחול המוות** של האמן היהודי גרמני, פליקס נוסבאום, שנספה בשואה. **בניצחון המוות** (1562) מתאר ברויגל האב את שלטון המוות.⁴⁰ צבא של שלדים פורץ לעיירה ומשליט את זוועת המוות בכל אמצעי ההריגה, בחרב, בתלייה, בגלגלי עינויים, באש ובמים. שריפות בוערות, ספינות טובעות, שלדים וגוויות מוטלים בכל מקום, ועגלה רתומה

39 קישקה (שם), עמ' 12.

40 Pieter Bruegel the Elder, *The Triumph Of Death*, The Prado, Madrid, 1562

הייתי משוכנע שמעבדה השני של דלת הברזל עוקבים אחרי שלדים של חיילי אס-אס. לא פלא שהפכתי למצחצח המהיר ביותר בפנימייה.

תמונה 11: מ' קישקה, במרתף הפנימייה 2, 2012, איור, בתוך מ' קישקה, הדור השני: דברים שלא סיפרתי לאבא, תל אביב 2013, עמ' 12.

לסוס עמוסה גולגולות. המוות נוטל את חיי כולם, קוצר ומכה בכל מקום, הן בטבע והן בכל שכבות החברה. **במג הזוועה** (1562), שנושאה לקוח מהפולקלור הפלמי, מתואר פתח הגיהנום כלוע של חיה מפלצתית, והוא מתורגם בדמינו של קישקה לפתח הדלת הענקית של המרתף שמתוכו יוצא המוות בדמות חייל אס-אס, לראשו קסדה התואמת לקסדה של מג בציור של ברויגל.⁴¹ יצירתו האחרונה של פליקס נוסבאום, **מחול המוות** (1944), משקפת את מצבו הטרגי של נוסבאום, האמן היהודי, ואת מצבם של קורבנות השואה: המוות חוגג, מלאך המוות ומרעיו השלדים הורסים את הציוויליזציה, ושולחים את הנשמות של הנרצחים כעפיפונים לצלילי מוסיקת המוות.⁴²

קישקה מנסה להתמודד עם עברו של אביו גם בחלומות טובים, שבהם הוא מעצב את המציאות בהתאם לרצונו, ומציג את התוקפן והקורבן בהיפוך תפקידים (תמונה 12). באפקט קומי של היפוך זיכרון המציאות והצגת פער פיזי וערכי בין הדמויות הפועלות, קישקה בורא עולם רצוי.⁴³ בהשראת הקומיקס האהוב עליו, **לאקי לוק**, ומערבוני הקולנוע, יוצר קישקה סיפור גרפי כפרודיה על המערב הפרוע.⁴⁴ בחלומו הוא רואה את

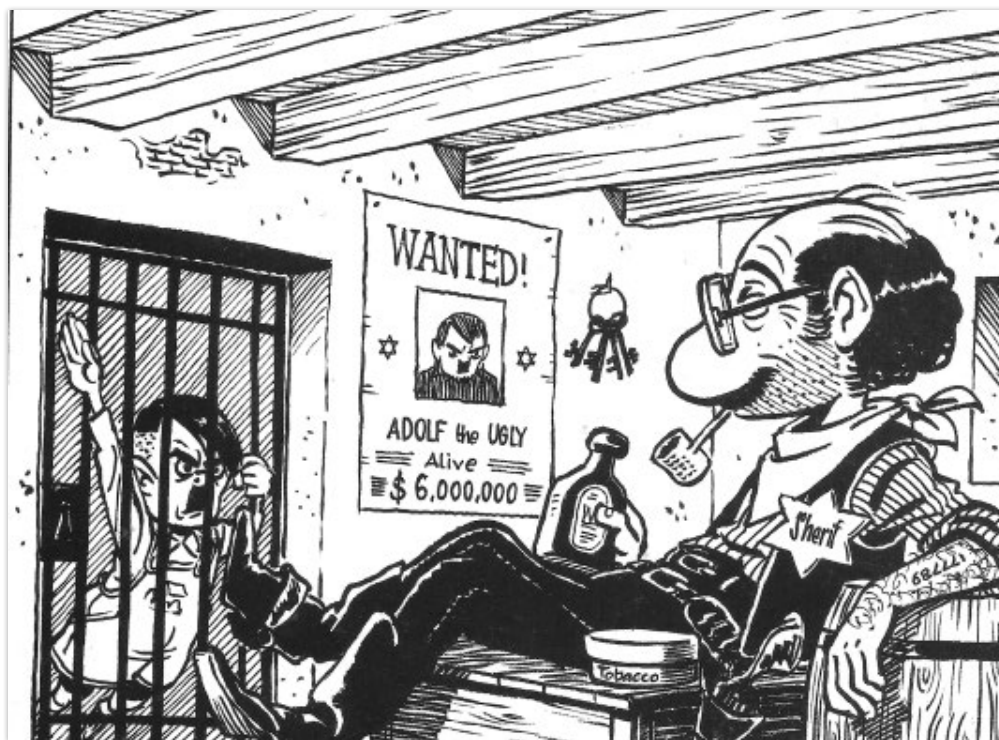
41 Pieter Bruegel the Elder, *Dulle Griet*, Museum Mayer van den Bergh, Antwerp, 1562. על פי הפולקלור הפלמי, מג המשוגעת היא אישה שיצאה להילחם ולבוז את הגיהנום.

42 Felix Nussbaum, *Death Triumphant, The Dance of the Skeletons*, Felix Nussbaum House/Museum of Culture, Osnabruck, 1944. פליקס נוסבאום, צייר יהודי גרמני, נתפס ב-1940 ונשלח למחנה הריכוז סן סיפריאן בדרום צרפת. הוא הצליח להימלט לבלגיה, ושהה במחבוא בין השנים 1941-1944. חודש אחד לפני שחרור בלגיה הוא נעצר ונשלח אל מותו ברכבת האחרונה לאושוויץ.

43 א' ברגסון, הצחוק: מסה על משמעות הממד הקומי, א' טיר-אפלוויט (מתרגמת), ירושלים 2019, עמ' 96.

44 בקטלוג התערוכה **קומיקס קום איל פו** קישקה מספר על השפעת **לאקי לוק** והמערבונים על ילדותו. החלום שלו היה להיות קאובוי, והחדר שלו היה מקושט בסגנון המערב הפרוע. ראו: א' גמזו, קומיקס קום איל פו, מישל קישקה מצייר לילדים קומיקס, חולון 2014, עמ' 23-24.

תמונה 12: מ' קישקה, השריף, 2012, איור, בתוך מ' קישקה, הדור השני: דברים שלא סיפרתי לאבא, תל אביב 2013, עמ' 10.

אביו עם "האטריבוטים" שלו: מספר על אמת היד וטלאי בצורת מגן דוד, אולם הטלאי הופך בציוור לכוכב שעליו כתוב Sherif, באופן המתחרז במפתיע עם הכיתוב בצרפתית על הטלאי הצהוב - Juif. האב, דמות גדולה פיזית, מוצג בחזית הציוור כשהוא מעשן מקטרת, לידו קופסת הטבק ובידו בקבוק שתייה. מולו בחדר המעצר, מאחורי סורג ובריה, כלואה דמות קטנה של היטלר הפושע, יצור נלעג, קטן וכועס המניף את ידו במועל יד ונאחז בסורגי הכלא ללא מוצא. על הקיר תלויים מפתחות הכלא ותמונה של הפושע המבוקש WANTED! וזהותו: ADOLF the UGLY - בבחינת הרע הוא מכוער, ובארמז למערבון הטוב הרע והמכוער. הפרס המוצע על תפיסתו של הפושע הנאלח הוא \$6,000,000, סכום המאזכר את ששת מיליון היהודים שנספו בשואה.

החלום, המתאר היפוך תפקידים של הפרט החלש ההופך לגיבור, והתוקפן החזק ההופך לחלש, מוצג בתקבולת נרדפת להיפוך התפקידים של בניין הפנימייה בספא במהלך ההיסטוריה.⁴⁵ קישקה מציג תצלומים היסטוריים תיעודיים של בניין הפנימייה, ששימש את התוקפן במלחמת העולם הראשונה כמטה כללי של הפילדמרשל הגרמני הנערץ פון הינדנבורג, והפך למקומו של החלש בשעה שהקייזר וילהלם השני חתם על כתב הכניעה של גרמניה ב־1918. בניין זה אף שימש כמפקדה של הגנרל קורטני הודג'ס מהארמייה הראשונה של ארה"ב בתום מלחמת העולם השנייה. באופן חריג מציג קישקה תצלומים אותנטיים, ולא רישומים, של בניין המפקדה שהפך לפנימייה ושל האישים הקשורים אליו - ובכך, ממבט של מבוגר המתבונן במהלך אירועי ההיסטוריה, הוא מדגיש את ההכרה בתהפוכות הגורל הן של אדם והן של עם.

הרצון לפצות את אביו על סבלו בשואה מתבטא לא רק בחלומות של קישקה, אלא גם בהסכם הלא-כתוב בין האב לבנו.⁴⁶ בכניסה לחצר בית הספר ההומה מתלמידים מניח האב את ידו על כתפי בנו הנושא אליו עיניים, ואומר: "בגלל הנאצים הארורים לא סיימתי בית ספר. תבטיח לאבא שתמיד תהיה הכי טוב בכיתה!" הבן, עונה ללא היסוס: "מבטיח, אבא!" ויזואלית דמותו הגדולה של האב מטילה משא כבד על בנו הקטן, והוא מהרהר: "הייתה לי ברירה?"⁴⁷ ההתחייבות הכבדה של קישקה להצטיין בלימודים ולמלא את רצון האב מקבלת משנה תוקף וחרדה בארמז מקראי ויזואלי לסיפור העקידה. קישקה מתרגם את המילים "וילכו שניהם יחדיו" (בראשית כב ח), שנאמרו על אברהם ויצחק בדרכם למקום העקידה, לדימוי חזותי שבו נראים האב אנרי והבן מישל הולכים יחדיו בדרכם לעתיד הלא-נודע המצפה לבן בפנימייה⁴⁸ (תמונה 13).

תמונה 13: מ'
קישקה, מישל
הילד ואביו אנרי
בדרך לפנימייה,
2012, איור, בתוך מ'
קישקה, הדור
השני: דברים שלא
סיפרתי לאבא, תל
אביב 2013, עמ' 11.

הקשר הרגשי בין קישקה לבין אביו מודגש באמצעות שלוש תקבולות חזותיות המציגות חוויות של שניהם בתקופות זמן שונות: האחת במסגרת הלימודים בבית הספר, השנייה בטכס ברה-מצווה והשלישית בחוויית השלג. חוויית הלימודים בבית הספר של האב ושל הבן מוצגת בתקבולת נרדפת, שבאמצעותה מחזיר קישקה את זמן העבר, ערב פרוץ מלחמת העולם השנייה, ומחבר אותו לתקופת הזמן שלאחר המלחמה (תמונה 14).

46 במחקרה מציינת דינה ורדי כי לילדי הדור השני יועדו התפקיד למלא חלל רגשי עצום מרגע לידתם. ראו: ורדי (לעיל הערה 24), עמ' 34.

47 קישקה (לעיל הערה 1), עמ' 17.

48 קישקה (שם), עמ' 11.

בתיאור חוויית העבר בזמן המלחמה מוצג אנרי האב בילדותו, כתלמיד מצטיין וגא הזוכה לשבחים מפי המורה: "כל הכבוד אנרי!" ואילו חברו מגיב בזלזול, בבועה של מחשבה: "איזה חנון!". המקום והזמן מאופיינים על ידי תמונת המלך הבלגי, ליאופולד השלישי (1934-1951), דגל בלגיה, וציון השנה 1939, שבה פרצה המלחמה. בפאנל עוקב ולא ממוסגר מוצג מישל הבן במעמד דומה, אך בתקופת זמן שונה: ברקע נראים סימני היכר של התקופה לאחר המלחמה, כמו תמונת המלך הבלגי בודואן (1951-1993). בדומה לאביו, גם מישל מקבל שבחים מהמורה, וחבר ללימודים מזלזל בו. הפאנל המסכם מרכיב את הזהות האחידה של הבן ואביו במילים "חתימתו המסולסלת [של האב] קישטה את כל המבחנים שלי". בראש דף של בוחן כיתתי שעליו מוטבע הציון 10, מופיע שם הנבחן, "מישל קישקה". נוכחותו של האב מודגשת באמצעות ידו האוחזת בדף הבוחן, וחתימתו הדרמטית באותיות גדולות ומסוגגנות. הפער בין התרגיל הקל (1+1=2) לחתימתו הגרנדיוזית של אביו מצביע בהומור על כך שההצטיינות של בנו, אפילו בבוחן פעוט, הייתה חשובה לו.

טכס בר־המצווה, ציון דרך במעגל החיים היהודי, מוצג בתקבולת ניגודית בין זה של הבן מישל, שאכן התקיים, לזה של אביו אנרי, שלא התקיים מעולם. באותו עמוד מציג קישקה דימוי של חייל נאצי זועם ומאיים הניצב בשמירה ליד קיר לבנים חוסם, ועליו כרזה בשפה הגרמנית האוסרת על עריכת טכס בר־מצווה: BAR-MITSVA-VERBOTEN. הילד אנרי, עטוי טלאי צהוב, עובר לידו עצוב ונבוך⁴⁹ (תמונה 15).

תמונה 14: מ' קישקה, **מישל ואנרי מצטיינים בלימודים**, 2012, איור, בתוך מ' קישקה, הדור השני: דברים שלא סיפרתי לאבא, תל אביב 2013, עמ' 17.

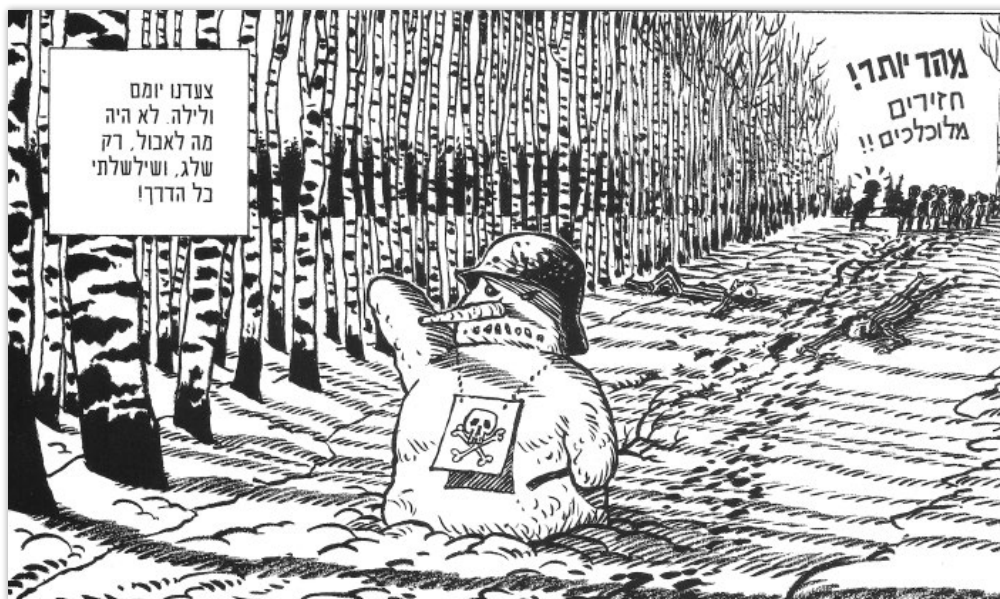
בהמשך העמוד מתאר קישקה, בתקבולת ניגודית לפאנל העליון, את החגיגות והשמחה בטכס בר-המצווה שלו בבית הכנסת בקרב הקהילה היהודית. הוא עולה לתורה, נושא את ספר התורה ושר את הפרשה, מסביבו כולם מחייכים ואימו מזילה דמעה בהתרגשות. את הדרשה דקלם ביידיש - שפת היהודים שהוריו לא לימדו אותו, ובה גם החזן משבח אותו. אחת הסוכריות שהועפו לעברו הקיפה את כל הקהל ופגעה במצחו. מילולית, קישקה המבוגר מעביר ביקורת על הנראה לעין לעומת הסמוי: הוא מבקר את אביו על כך שכלל לא סיפר לו מדוע הוא לא חגג בר-מצווה, ומביע הסתייגות מהטכס שלו עצמו - שלא היה מובן לו, אבל הגשים את מאווייו של אביו כיהודי שקם לתחייה מהתופת "על אף שלא היה יהודי מסורתי" (תמונה 16).

תמונה 15
(למעלה): מ'
קישקה, איסור עריכת בר מצווה, 2012, אזור, בתוך מ' קישקה, הדור השני: דברים שלא סיפרתי לאבא, תל אביב 2013, עמ' 43.

תמונה 16
(מימין): מ'
קישקה, מישל בבר-המצווה, 2012, אזור, בתוך מ' קישקה, הדור השני: דברים שלא סיפרתי לאבא, תל אביב 2013, עמ' 43.

תקבולת שלישית, כיאסטית, מציגה את הזדהותו של קישקה עם אביו בצעדת המוות בשואה. חוויה של טיול ילדי הפנימייה ביער מושלג בשנות השישים של המאה הקודמת מעבירה את מישל הילד לצעדת המוות של אביו בשלג בשנות הארבעים של אותה מאה.⁵⁰ תכנון גרפי של העמדת שתי החוויות בשני עמודים מקבילים מדגיש את ההבדלים ביניהן. בפאנל המשתרע על פני חלקו התחתון של עמוד 20, מציג הילד את הזיכרון של אביו: "צעדנו יומם ולילה. לא היה מה לאכול. רק שלג. ושלשלתי כל הדרך". הסבל מלווה מבחינה חזותית בצעקות המהדהדות של השומרים הנאציים, המשורטטות באותיות גדולות וממחישות את אכזריותם: "מהר יותר! חזירים מלוכלכים!!" ובסרקזם חזותי מצויר גם איש-שלג נאצי, קסדה על ראשו, אלה בידו ומקושט בסמלי מוות - גולגולת ועצמות. גופות אסירים מוטלות על השלג שעליו ניכרים עקבות אלה שעדיין חיים וצועדים תחת שמירה אכזרית. הטבע מנוכר ומטיל אימה, יער העצים מטיל צללים וסוגר כחומה על הצועדים (תמונה 17).

תמונה 17: מ' קישקה, צעדת המוות, 2012, איור, בתוך מ' קישקה, הדור השני: דברים שלא סיפרתי לאבא, תל אביב, 2013, עמ' 20.

בדימוי מנוגד, המוצג בראש העמוד המקביל, מגלה הטבע את הפן החיובי שלו בקווים מעוגלים ורכים ועוטף את ילדי בית הספר בשלווה וביטחון. העצים מעבר לנחל שולחים ענפיהם כמברכים את הילדים לשלום. המים הזורמים והשלג הלבן מרככים את השטחים האפלים. הילדים הצוהלים לבושים בבגדי חורף חמים. דווקא בנסיבות אלה מתקרב קישקה לחוויות השואה של אביו ומתרחק מחבריו (תמונה 18).

תמונה 18: מ' קישקה, טיול יער מושלג, 2012, איור, בתוך מ' קישקה, הדור השני: דברים שלא סיפרתי לאבא, תל אביב, 2013, עמ' 21.

ברצף הפאנלים בחלק התחתון של העמוד, יוצא קישקה להגשים את שאיפתו להרגיש כמו אבא בצעדת המוות ולטעום, על פי הסיפורים העלומים של אביו, קצת שלג. לאחר הטעימה ציפה מישל לשלשול כמו שאביו חווה, אבל לשמחתו זה לא קרה. השמחה שעבר את ניסוי השלג בהצלחה מתבטאת בדמות איש-שלג שמח החובש כובע צמר ולצווארו צעיף. רצף הפאנלים העוקבים בתחתית העמוד יוצרים תנועה בהליכתו של קישקה בשלג ובתהליך הנפשי שהוא עובר (תמונה 19).

תמונה 19: מ'
 קישקה, טעימת
 שלג, 2012, איור,
 בתוך מ' קישקה,
 הדור השני: דברים
 שלא סיפרתי
 לאבא, תל אביב
 2013, עמ' 21.

אף שטעם מהשלג אין הוא, בן הדור השני לשואה, יכול לממש לא בגופו ולא בהרגשתו את חוויותיו של אביו. אכילת השלג בזמן השואה מנוגדת ניגוד חריף למתואר ברצף הפאנלים העליונים של העמוד הקודם (עמוד 20). שם, משפחתו של קישקה הילד נהנית מאכילת לחם, נקניקיות ומלפפונים חמוצים; אך דווקא מטעמי הארוחה היהודית, כפי שהילדים כינו אותה, המרק החם והאכילה בחיק המשפחה, עוררו באביו זיכרונות קשים מצעדת המוות: "אוי כמה חלמתי על המרק הזה בצעדת המוות" אומר האב, כשילדיו התמהים מוכנסים לחוויית השואה של אביהם בעל כורחם (תמונה 20).

תמונה 20: מ'
 קישקה, לחם,
 נקניקיות
 ומלפפונים
 יהודיים, 2012,
 איור, בתוך מ'
 קישקה, הדור
 השני: דברים שלא
 סיפרתי לאבא, תל
 אביב 2013, עמ' 20.

מהימנותו של האוטוביוגרף נרכשת בכך שהוא לא בוחל בתיאור מצבים קשים ורגשות אינטימיים, ומדגיש את עמדתו הריאליסטית המתבוננת בחיים כפי שהם, על הרע ועל הטוב שבהם. כך, כשאביו של קישקה עבר התקף אולקוס והקיא קיא בצבע דם, ומישל טיפל בו. על פי הוראות הרופא, קישקה הילד נאלץ להתבונן ולהריח את צואתו השחורה כפחם של אביו בסיר הלילה.⁵¹ חוויה קשה זאת שבה מתנסים האב והבן מצוירת בספר על פני עמוד שלם, ומקבלת משמעות של קשר שאינו ניתן להתרה בין אב ובן. כלפי חוץ הילד שולט במצב, ובבועה הממוסגרת בקווים ישרים ובוטחים הוא אומר לאביו: "אבא, צריך ללכת לבית החולים". אבל בבועית של מחשבה הממוסגרת בקו גלי, הוא מפחד שמא אביו ימות בידיו, כפי שסבו מת בידי אביו בשואה: "אבא שלו מת לו בידיים. רק שזה לא יקרה גם לי!!!"

האב והבן חווים חוויה אינטימית נוספת בעת הטיפול ברגליו הכואבות של האב, כשהוא חוזר מנסיעת עסקים בבריסל. גם כאן המציאות היום-יומית שלאחר השואה אינה נפרדת מזיכרונות התקופה הנוראה בעבר.⁵² בפאנל המשתרע על פני חצי עמוד מתואר האב בבריסל, גבו השחוח נושא משא כבד של זיכרונות עבר ודאגה לעתיד. ברצף פאנלים מתאר קישקה את השלכות הנסיעה לבריסל: רגלו של האב, שאצבעותיה העקומות והצהובות מוצגות בחזית הפאנל, משמשת כמטונימיה למצבו (תמונה 21).

מישל מטפל באביו, משרה רגליו באמבטיית מים חמים, ומוסיף מדי פעם עוד מים, מנגב את רגליו, ובתוך כך מתוודע לסיפור מותו של

סבו - שרגליו קפאו בצעדת המוות, והוא מת מנמק. הכאב, הכיעור והזעזוע ממותו של הסב יוצרים תחושה של חרדת מוות. צלליות האב ובנו בתחתית העמוד מדגישות את אומללותם ואת מצבו של הילד המרחם על אביו ועל סבו, ובו־בזמן מפחד שמא יקרה גם לו אסון מעין זה. זהו רגע של זיכוך, קתרזיס (תמונה 22).

לאחר התאבדותו של שארלי בנו, שחרר אנרי קישקה את שהיה חבוי בתוכו, והפך מקורבן השואה לגיבור של השואה. הוא כתב ספר על השואה האישית שלו, החל להרצות בפני תלמידים, ללוות קבוצות בני נוער לאושוויץ ולהתכתב איתם. הוא רצה לשתף את בנו בחוויה החדשה שלו בשחזור השואה, ומזמין אותו "בוא ניסע יחד לאושוויץ". בדרכו ההומוריסטית-אירונית מתריס קישקה נגד הנסיעה לאושוויץ. העמוד המתאר חזותית ומילולית את הלחץ שמופעל עליו זוכה למסגרת גרוטסקית של שער מחנה אושוויץ⁵³ (תמונה 23).

הכתובת האכזרית והשקרית "העבודה משחררת", שקיבלה את פני קורבנות השואה בשער שישה מחנות: דכאו, זקסנהאוזן, פלוסנברג, גרוס רוזן, טרזיינשטט ואושוויץ I, הופכת באירוניה להזמנה רשמית של קורבן השואה לבנו: "בוא ניסע יחד לאושוויץ". הלחץ החברתי סביבו, ההולך ומתגבר, מעורר אצל קישקה סערת רגשות. מחאתו נגד הנסיעה מתבטאת חזותית בהנפת שלטי מחאה: "גדלתי עם הריח שלה!" "גדלתי עם רוחות הרפאים שלה..." "גדלתי עם כל הסמלים שלה!" "גדלתי בצל השואה!". העיצוב

תמונה 21
(למעלה): מ' קישקה, **מישל מנגב את רגלו של אנרי**, 2012, איור, בתוך מ' קישקה, הדור השני: דברים שלא סיפרתי לאבא, תל אביב, 2013, עמ' 19.

תמונה 22
(מימין): מ' קישקה, **מישל מטפל ברגלי אנרי**, 2012, איור, בתוך מ' קישקה, הדור השני: דברים שלא סיפרתי לאבא, תל אביב, 2013, עמ' 19.

52 קישקה (שם), עמ' 19.

53 קישקה (שם), עמ' 84.

תמונה 23: מ'
קישקה, **בוא ניסע יחד לאושוויץ**, 2012, איור, בתוך מ' קישקה, הדור השני: דברים שלא סיפרתי לאבא, תל אביב 2013, עמ' 84.

החזותי של השלטים מדגיש את סערת הרגשות שלו. הוא משתמש באותיות בעברית ובגרמנית בגודל שונה, במסגרות שונות ובסמלים המזוהים עם הנאציזם, כשברקע גדרות תיל חשמליות של המחנה שאליו מבקש אביו להזמין.⁵⁴

דרכו המיוחדת של הקומיקס לתאר לא רק את העבר וההווה, אלא גם את העתיד, מאפשרת לקישקה לתאר את הרגע שבו יתלווה בעתיד לאביו. הוא טוען כי בשבילו השואה היא עניין פרטי ואישי: "אולי בכל זאת אתלווה אליו. פעם. אולי ביום ההולדת הבא שלו!" בפאנל המשתרע על שני שליש העמוד עומדים מישל ואביו, הלבוש בבגדי אסיר המחנות, על במה מוארת המעוצבת ככובע אסיר וברבזמן מעוררת גם אסוציאציה לעוגת יום ההולדת, יום שבו מישל אולי יחבור לאביו באושוויץ. בתמונת פיוס והשלמה זו אביו מחבק אותו, פונה אליו בכינוי החיבה "מיצ'י", ומודה לו על הביקור העתידי כמו גם על הקרבה ביניהם. הצללית המאחדת את דמויותיהם בפאנל מדגישה כי צל השואה אינו מרפה משניהם⁵⁵ (תמונה 24).

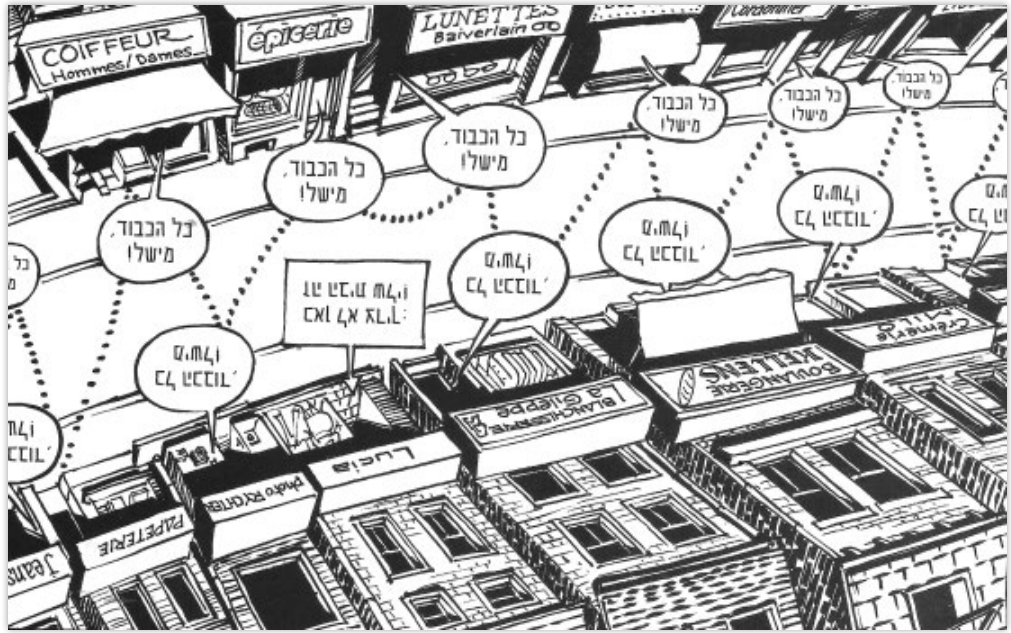

תמונה 24: מ'
קישקה, **עם הביקור האפשרי של מישל ושל אביו במחנה ריכוז**, 2012, איור, בתוך מ' קישקה, הדור השני: דברים שלא סיפרתי לאבא, תל אביב 2013, עמ' 90.

54 קישקה (שם), עמ' 85.

55 קישקה (שם), עמ' 90.

קישקה מציג את אביו באנושיותו, ולא כמונומנט של שורד השואה. כפי שצינתי, חשיפת קורות החיים של קישקה בזיקה לקורות חיי אביו מלווה בשיפוט ובביקורת. אולם אותה ביקורת על הוריו, הנשמעת במפורש או בין השיטין, נעשית מתוך הבנה, חמלה וסגירת מעגל של השלמה ופיוס, כדרכה של היצירה האוטוביוגרפית בדרך כלל.⁵⁶ המשימות שאביו הטיל עליו עוררו אצל קישקה הילד תמיהה, חרדה ומתח. כמו שאביו חייב אותו בהסכם שבעל פה להיות התלמיד הטוב ביותר בכיתה, הוא מועיד אותו לתפקיד מיוחד: "אתה הנקמה שלי בהיטלר!" ייעוד מוזר זה מביך את הילד, והצלליות של האב ובנו מרכזות את תשומת לב הקוראים גם להבדלי הגיל והסמכות ביחסים בין שתי הדמויות - אצבעו המורה של האב המבוגר והסמכותי ממנה את בנו לתפקיד "הנקמה" בבועה ממוסגרת בקו ישר והחלטי, ומולו הבן תוהה בשתיקה, ומגיב בסימן שאלה גדול, המצויר בבועה ממוסגרת בקו גלי ורך. התשובה לסימן השאלה הגדול מגולמת ומיושמת בתיאור חזותי של מסלול הנקמה בשלוש תמונות נוספות באותו עמוד.⁵⁷ בתמונה העליונה משרטט קישקה את מסלול הנקמה שאביו מתווה לו בצורה של מצעד ניצחון בין בתיהם של כל דרי הרחוב (תמונה 25).

תמונה 25: מ' קישקה, מסלול הנקמה של מישל ברחוב מגוריו, 2012, איור, בתוך מ' קישקה, הדור השני: דברים שלא סיפרתי לאבא, תל אביב 2013, עמ' 18.

המסלול מוצג בצורת זיגזג בקווים אלכסוניים ובנקודות המגבירות את תחושת התנועה וההליכה המכנית. המשימה הטעונה מזכה את קישקה במחמאות מעודדות ובגלידה. הוא מתאר את הרחוב משתי נקודות מבט שונות ומנוגדות: האחת, ממעוף הציפור של גיבור-על, והשנייה ממבט של ילד קטן המוקף בבניינים וברעש של ברכות מונוטוניות הנשמעות מבתי העסק ברחוב: "כל הכבוד, מישל!". בפאנל זה מתבטא יתרונו של אמן הקומיקס ביכולתו לפרק את האובייקט ולתאר אותו מנקודות מבט שונות, המגבירות את הרגשת התנועה בצירור. גם הכיתוב בפאנל מוצג משני כיוונים ויוצר תנועה משלו. הקורא נדרש לסובב את התמונה על פי כיווני הקריאה כדי להשתתף

56 Barbour (לעיל הערה 7), עמ' 73-98.

57 קישקה (לעיל הערה 1), עמ' 18.

פיזית בריצתו של מישל בין כל המבנים, משני צידי הרחוב.⁵⁸ המסלול מסתיים בעירוב של רגשות: הילד נראה מרוצה ומלקק גלידה ליד החנות של סבו, ז'ז'ה, והסב מברך את נכדו, אבל קישקה מקטין מערך הברכה בחיקוי המבטא של הסב - "מזלטוף, מיצ'ל! אני מאוד שמייח". את סבו זה, מצד אימו, מתאר קישקה בתמונה רק באמצעות קולו. שלט הפרסום של חנות הסב מכריז בהומור, בהקטנה ובשפה משובשת SCHMATES SIR MEZIR ("סמרטוטים על פי מידה"). אבל בניגוד להנאתו מהגלידה לאור היום, מתואר קישקה הקטן כשהוא שוכב מפוחד במיטתו בלילה וחווה סיוט, שבו אביו הלבוש מדי אסיר מחנה ריכוז נוקם בהיטלר באמצעות תעודת ההצטיינות של בנו. אביו חושף שיניים, גבותיו מאיימות, והיטלר נראה בעליבותו, אובד עצות ועירום. משא הנקמה שהבן, הדור השני לשואה, נושא על גבו, לא נעשה קל יותר בבגרותו. כשזכה בתעודת שרטט מצטיין, נראה ונשמע אביו המתפאר מתוך הקהל: "זה הבן שלי". כשקיבל פרס הצטיינות מהאקדמיה לאמנות ועיצוב בצלאל בירושלים, שואל קישקה שאלה רטורית:

האם הצטיינתי הפעם בשבילי או בשבילו? קשה לומר כ"בן של". האם לא חונכתי תמיד להשביע את רצונו של אבא כפיצוי על מה שעבר? האם יש בכלל מפלט מהטראומה של ההורים? ועד איזה גיל בכלל אתה נשאר הילד שלהם?

התשובה ברורה: הוא, "הילד המבוגר", חייב לשלוח לאביו צילום של התעודה. הנקמה ממשיכה ומהדהדת על פני העיר התעשייתית המנוכרת, בקולו של אביו הבוקע מבינתו: "יופי של תעודה! עוד נקמה מתוקה בנאצים!!!"⁵⁹

כאדם השואף לשוויון ואחווה, קישקה מבקר גם את השקפת עולמו של אביו המבחינה בין סוגי בני אדם: יהודים וגויים. בנעוריו התרשם קישקה מכריסטיאן, בעל חנות ספרים שאהב לשוחח עם אביו על ספרות. הוא אמר לאביו: "איזה איש נחמד, החבר שלך!" התשובה של אביו הפתיעה אותו: "רק חבל שהוא גוי!!!" קישקה, המופתע מהתשובה, אינו מביע דעתו בגלוי, ותוהה בצללית ובבועה ממוסגרת בקו מפותל: "אז מה? מה זה משנה?" עם אביו לא מתווכחים. גם לאימו היו דעות דומות לאלו של אביו, והיא אומרת לו: "מותר לך להתיידד עם גויה, אבל לא להתאהב!" גם במעמד זה מוסיף קישקה את הדמויות בצללית, כדי להדגיש את הפער בהשקפה בין האם לבין הבן האמור לסור למרותה. הוא מצביע בהומור על האבסורד בהערותיה של אימו: "אני לגמרי מבולבל... אם יש לי חברה יהודייה שאני לא מאוהב בה וחברה לא יהודייה שאני מאוהב בה. מה בדיוק אני צריך לעשות? להתחתן עם הראשונה ולשכב עם השנייה?"⁶⁰ עם זאת, הוא אינו מוחה בגלוי, אלא רק במחשבה. הוא מבין שהוריו חיים על פי תפיסה שלפיה היהודי הוא חלק בלתי נפרד מהקהילה, ואינו חי את חייו הפרטיים מחוץ לכלל היהודי, אלא תמיד רואה עצמו חלק ממנו. אולם הוא בכל זאת מביע את מחאתו נגד

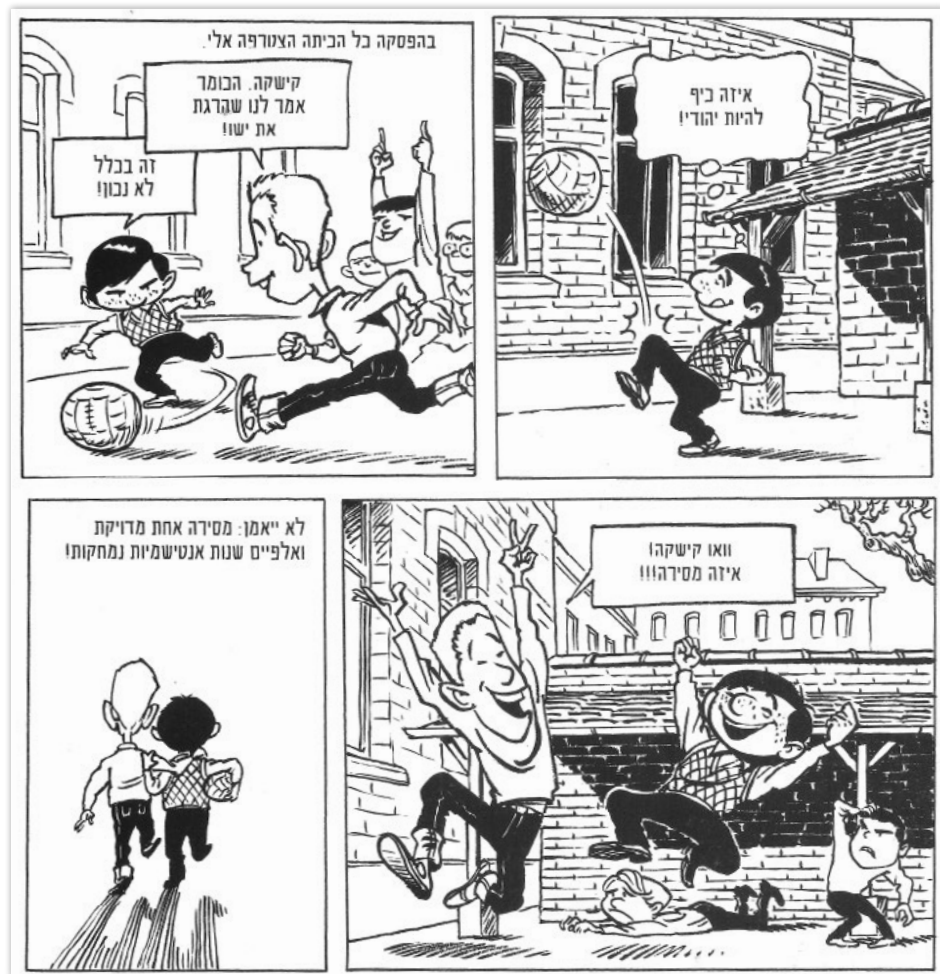
58 בהקשר ליצירת תנועה בקומיקס, ראו: M. Ahmed, *Openness of Comics: Generating Meaning within Flexible Structures*, Jackson, 2016

59 קישקה (לעיל הערה 1), עמ' 48-49.

60 קישקה (שם), עמ' 46.

האוטוריטה של הוריו ונגד דעותיהם, ועושה זאת בדרך ארוטית-קומית.⁶¹ הוא מאיר באור קומי מצב טרגי של צעיר יהודי שהתנהגותו החברתית חייבת להתאים לדפוס החברתי של מוצאו השבטי. כנער יהודי שחי בין גויים בבלגיה, קישקה הרגיש שהוא שייך גם לעולם היהודי וגם לעולם הגויים, ומצא את עצמו מאוהב בריבזמן גם בנערה יהודייה וגם בנערה לא-יהודייה. כיהודי הכבול למוצאו, שאינו יכול להימלט ממנו, הוא נאלץ להיפרד מחברתו הגויה בתירוץ שקרי, וזאת כדי לא להפוך אותה לאנטישמית.

בניגוד להשקפתם של הוריו, בולטת הידידות בין קישקה לבין חברו לספסל הלימודים, תלמיד קונגולזי. שניהם קוראים ביחד את ספר הקומיקס של הרזה **הרפתקאות טינטין בקונגו**,⁶² המציג גזענות; שניהם משחקים בקבוצת הכדורגל נגד שאר העולם; ובמקלחת המשותפת הם מגלים ששניהם נימולים. גילויים אלה של החברות היפה והאחוזה האנושית ללא הבדלי דת, מוצא וצבע מתקשרים גם לביקורתו של קישקה על האנטישמיות שהופנתה כלפיו בפנימייה. ברצף של תמונות הוא מציג את האנטישמיות בתגובות סותרות המעלות חיוך: לשחרור משיעורי דת הנצרות הוא מגיב באירוניה "כמה כיף להיות יהודי!" אבל מייד לאחר שיעור הדת מתברר שהכומר אמר שהוא הרג את ישו. ואילו לאחר מסירה מוצלחת בכדור, "אלפיים שנות אנטישמיות נמחקות" (תמונה 26).

תמונה 26: מ' קישקה, **אנטישמיות**, 2012, אזור, בתוך מ' קישקה, הדור השני: דברים שלא סיפרתי לאבא, תל אביב 2013, עמ' 14.

61 קורצווייל עומד על כך שהמרד וההתבגרות מתבטאים גם בתחום הארוטי, כך שפריצת המחיצה המינית היא מעין אקט מכריע שבו נפתח תהליך השחרור העצמי. ראו: ב' קורצווייל, מסכת הרומן והסיפור האירופי, ירושלים ותל אביב 1973, עמ' 404-410.

62 Hergé, *Les Aventures de Tintin: Tintin au Congo*, Tournai and Paris 1931

מנקודת מבט מאוחרת יותר הוא מגיב בבזז לבורותם של האנטישמים: "חבל שלא ידעתי אז שישו בכלל נולד יהודי ונימול בסילבסטר. הייתי משאיר את כל החבר'ה פעורי פה".⁶³

קישקה המבוגר מבקר ושופט גם את אימו ממרחק של שנים: "אימא שמחה לעשות ילדים בשביל אבא. אבל לא ממש שמחה לטפל בהם. כולנו נשלחנו לפנימיות מרוחקות זו מזו [...] לעשות ארבעה ילדים אחרי השואה כדי לשלוח אותם לפנימייה לא נשמע לי הגיוני".⁶⁴ אחותו חנה שופטת את ההורים ביתר חמלה, ומסבירה לו: "הם שלחו אותנו לפנימיות כי הם היו עניים. היית קטן מכדי להבין!" אבל קישקה חושב אחרת: "עניים? אז איך היו לנו תמיד עוזרות: נינה, אנג'לה, מריה, מריאנה?" קישקה מדגיש את הפער בין רצון ההורים לשדר תמונה של משפחה למופת כלפי חוץ, לבין הריחוק והבדידות שכפו עליהם כששלחו אותם הרחק מהבית. הוא מדגיש את הבדידות שלו ושל אחיו כשהם צמודים למזוודת נדודים אישית שאיתה ייסעו באוטובוס, ויפרדו כל אחד לפנימייה אחרת (תמונה 27).

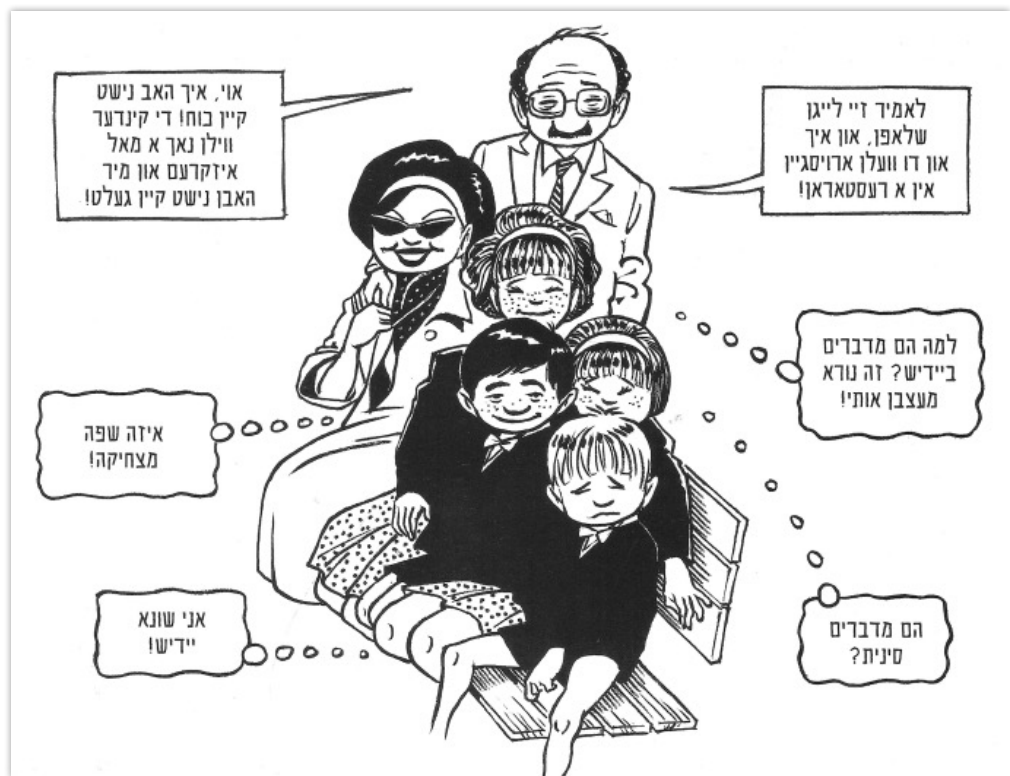
תמונה 27: מ' קישקה, מישל ואחיו נוסעים לפנימיות שונות, 2012, אזור, בתוך מ' קישקה, הדור השני: דברים שלא סיפרתי לאבא, תל אביב 2013, עמ' 27.

בעמוד עוקב מצרף קישקה ציורים של שני צילומים אותנטיים ומשכנעים הלקוחים מהאלבום המשפחתי, שגם בהם הילדים מחוץ לבית. הצילומים, מהשנים 1962 ו-1963, מציגים את הילדים בעיר קנוקה (Knokke) ובעיר ספא, שבהן למדו בפנימיות נפרדות. הילדים נראים מאושרים ומבלים, אף שהבכי של שארלי רומז לכך שהמלך הוא עירום. ביקורת נוקבת נוספת מעביר קישקה על כך שהוריו שללו ממנו את שפת היידיש, שבעיניו מייצגת את הזהות היהודית. השפה שנועדה לתקשורת בחברה יצרה חומה בין הילדים להורים, והפכה לשפה מסתורית ששימשה לכיסוי האמת. כמו כן, הוא כועס על כך שהיידיש - "שפה עשירה! שפת ההומור היהודי!" - נשללה ממנו גם ככלי עבודה שלו כקומיקסאי. בדימוי החזותי של משפחה למופת, מלוכדת ומחוברת,

63 קישקה (לעיל הערה 1), עמ' 14, 16. ארמוז נוסף ליצירתו הגזענית של הרז'ה מופיע בתיאור אביו של קישקה על גב עטיפת הספר. כאן מוצג אנרי הצעיר אווז את הקומיקס של הרז'ה **הכוכב המיסטורי הרפתקאותו של טינטין** בעל המאפיינים האנטישמיים, שיצא לאור ב-1942, השנה שבה אנרי נעצר על ידי הנאצים. ראו: הרז'ה, הכוכב המיסטורי הרפתקאותו של טינטין, תל אביב 2008.

64 קישקה (שם), עמ' 28.

מגלה הטקסט פירוד ביניהם. בבועות הדיבור של האם והאב, הנאמרות ביידיש, האב מתלונן שאין לו כוח ואין לו כסף לקנות לילדים גלידה, והאם מציעה להשאיר אותם ישנים בבית ולצאת למסעדה. הילדים, שאינם מבינים יידיש, מביעים את מורת רוחם בבועות של מחשבה במסגרת של קו גלי, בניגוד לקו הישר התוחם את את בועות ההורים: חנה טוענת שהדיבור ביידיש מעצבן אותה, אירן חושבת שהם מדברים סינית, שארלי שונא יידיש, ורק מישל מוצא בזה משהו משעשע וחושב בהומור "איזה שפה מצחיקה". עם זאת, השעשוע שמישל מוצא בשפה אינו מפחית מהביקורת הקשה שלו כלפי ההורים. כנער, הוא כותב שההסתרה באמצעות השפה גרמה לכך שבהדרגה הוא הפסיק להקשיב להוריו גם כשדיברו צרפתית, ובחר ללמוד גרמנית כדי לנסות להבין את היידיש שלהם (תמונה 28).

תמונה 28: מ' קישקה, **יידיש**, 2012, איור, בתוך מ' קישקה, הדור השני: דברים שלא סיפרתי לאבא, תל אביב 2013, עמ' 29.

בעזרת הפעלת דמיון אמפתי יכול קישקה האוטוביוגרף לגלות סלחנות כלפי אימו, שכנראה חוותה יחס מבטל בנעוריה בבית הוריה. במקרים שבהם מתגלה רודנותה - כמו ב"פשיטה", המעוררת קונוטציה מלחמתית, על חדרם של הילדים המבוהלים במטרה לבדוק את הסדר - היא מתקבלת בסלחנות. קישקה מסביר בהומור כי אימו נדבקה במחלה הניקיון בשוויץ, מקום המקלט שלה בתקופת השואה.

ביקורת נוספת נשמעת באוטוביוגרפיה על כך שאביו מנע ממנו פרטים חשובים הקשורים להיסטוריה המשפחתית. ההתפכחות המרה של האב בתום המלחמה כי הוא נשאר יחידי בחיים מכל משפחתו, גרמה לו לתחושת בדידות קשה מנשוא.⁶⁵ קישקה אמנם אהב בילדותו את הביטוי של אביו "לבד בעולם", המבטא התמודדות של יחיד נגד

65 לפי דינה ורדי, ניצולי השואה שלא מצאו לאחר השואה בני משפחה חשו בדידות קשה. ראו: ורדי (לעיל הערה 24), עמ' 27.

כולם, כמו במערבונים שבהם הטוב תמיד מנצח; אבל כשגדלים במשפחה שבה מסופר על בני משפחה שאבדו, וכשאינן אלבום משפחתי שלם, העבר נראה מחוק ונותרים ריק והיעדר.⁶⁶ קישקה לא הרגיש נוח בבדידות שנכפתה עליו כבן הדור השני לשואה, והוא מנסה לבחון ולחשוף את זהותו ולמלא חלל רגשי עצום בקשר עם העבר הסמוי שלפני הולדתו.⁶⁷ בילדותו הוא למד על משפחתו מתוך שלושה תצלומים ששרדו, ואותם הוא מצייר בספרו: תצלום סבתו חנה, תצלום סבו יוסף, ותצלום משפחתי שלהם עם שלושת ילדיהם הצועדים ברחובות בריסל לפני הכיבוש הנאצי⁶⁸ (תמונה 29).

תמונה 29: מ' קישקה, משפחת קישקה, 2012, איור, בתוך מ' קישקה, הדור השני: דברים שלא סיפרתי לאבא, תל אביב 2013, עמ' 5.

קישקה מרחיב ואומר כי הבדידות הייתה חלק מהחיים במשפחה: "החיים בבית שלנו התקיימו בעולם מקביל. מנותקים מהמציאות. מבודדים. על כוכב אחר [...] בבית לא הייתה טלוויזיה ולא היו עיתונים [...] היו לנו מעט חברים, ועוד פחות באו לבקר".⁶⁹ ארבעה דימויים חזותיים מדגישים באיכויות קוסמיות את הריחוק וההתבדלות של משפחת קישקה מהיקום סביבה.⁷⁰ קישקה מצייר את בית המשפחה מרחף בחלל

66 ברוטין (לעיל הערה 25), עמ' 238.

67 ולדימיר נבוקוב (Vladimir Nabokov) טוען כי קיומו של היחיד הוא רק סדק צר של אור בין שני נצחים של אפלה, זו שלפני הולדתו וזו שלאחר מותו. ראו: ו' נבוקוב, דבר זיכרון, ל' דובב (מתרגמת), תל אביב 1981, עמ' 15.

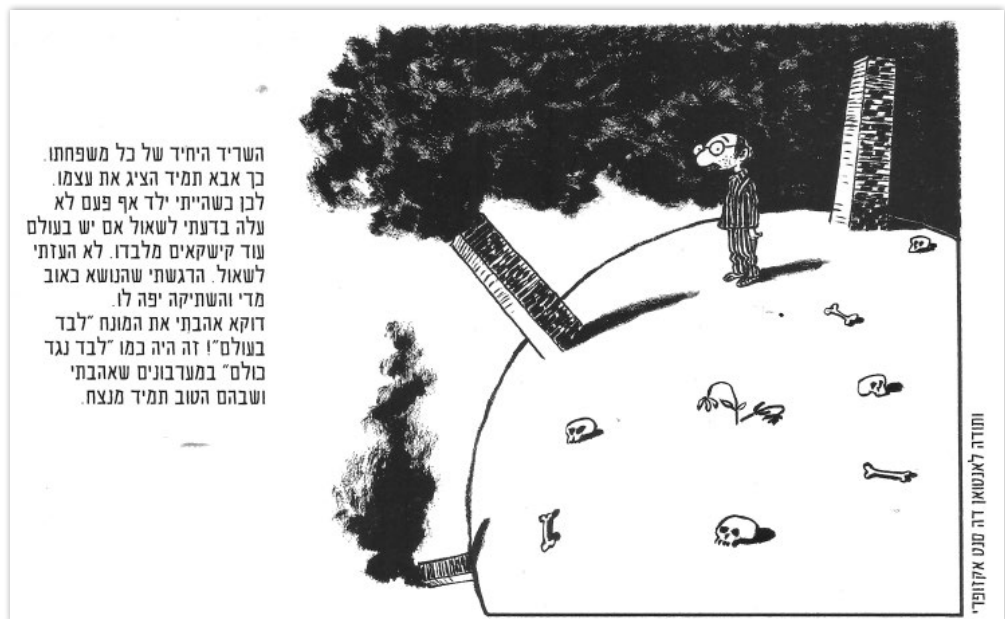
68 קישקה (לעיל הערה 1), עמ' 5. בהצגת תצלום המשפחה, המקרין הבטחה לחיים עתידיים, מתגלה אירוניה פואטית: המשפחה אינה יודעת מה העתיד צופן לה, ואילו הקוראים וקישקה עצמו יודעים את סופם המר.

69 קישקה (שם), עמ' 46.

70 על פי מחקרה של ורדי, מגלים הניצולים חרדה קיצונית לשלום הרכוש והנפש, והבית הוא מבצר נעול. ראו: ורדי (לעיל הערה 24), עמ' 102.

ככוכב בודד ביקום, מצרף לו ציור של בית על ספינה בודדה ומעשנת השטה בלב ים, ומעבה את הבדידות בתיאור של אי בודד בים ובתוכו בית ועץ תמר יחיד. נוסף על כך, הוא ממקם את בית המשפחה בתוך פעמון זכוכית סגור אך לא יציב, על רקע נוף עיר תעשייתית עם ארובה הפולטת עשן סמיך. פעמון הזכוכית המט ליפול מדגיש את נטייתו של האב לבודד את המשפחה כדי להגן עליה. המיתוג LUCIA (כתובת חנות הבגדים הקרויה על שם אם המשפחה), המופיע בכל ארבעת הדימויים, הוא הנקודה המשיקה בינם לבין העולם החיצוני.

בארמז ליצירתו של אנטואן דה סנט-אכזיפרי, **הנסיך הקטן**, מבקש קישקה מאביו: "בבקשה, צייר לי משפחה!" הזיקה ליצירתו של דה סנט-אכזיפרי, שמבחינת תוכנה יש בה מבע אוטוביוגרפי ופילוסופי ומבחינת צורתה היא קרובה לאמנות הקומיקס, מעצימה את משאלתו של קישקה לקשר משפחתי בים הבדידות, ומרחיבה את התכנים של הקומיקס האוטוביוגרפי שלו. כמו יצירתו של אנטואן דה סנט-אכזיפרי, שיצאה לאור ב-1943, גם **דברים שלא סיפרתי לאבא** היא יצירה העוסקת במצב האדם וקיומו, בבדידות ובאחריות, ביופי ובכיעור, ובמילים אחרות ב"מה שחשוב באמת, סמוי מן העין".⁷¹ הביטוי של אביו של קישקה "לבד בעולם" מתחבר לקריאתו המהדהדת של הנסיך הקטן: "אני בודד", כשרק ההד עונה לו: "אני בודד... אני בודד... אני בודד...".⁷² קישקה מצטט את דימוי הכוכב של הנסיך הקטן בשתי צורות המבטאות את מצבו הקיומי של אביו: הפרח בדימוי כוכבו הראשון של האב מתכתב עם הפרח העלוב שהנסיך הקטן מצא במדבר, המליץ על הבדידות שבמצבו של האדם בעולם: "אף פעם אינך יודע איפה למצוא אותם [את בני האדם] הם חולפים עם הרוח. אין להם שורשים. זה מקשה עליהם מאד".⁷³ אצל הנסיך הקטן הייתה לפחות שושנה אחת שדיברה, ואילו במרכז הכוכב של אביו של קישקה, נמצא רק פרח עלוב אחד ומסביבו גולגולות, עצמות שלדים וכבשנים הפולטים אפר גופות⁷⁴ (תמונה 30).

השריד היחיד של כל משפחתו.
כך אבא תמיד הציג את עצמו.
לכן כשהייתי ילד אף פעם לא
עלה בדעתי לשאול אם יש בעולם
עוד קישקאים מלבדו. לא העזתי
לשאול. הרגשתי שהנושא כאוב
מדי והשתיקה יפה לו.
דוקא אהבתי את המונח "לבד
בעולם"! זה היה כמו "לבד נגד
כולם" במערבונים שאהבתי
ושבהם הטוב תמיד מנצח.

תמונה 30: מ'
קישקה, **הכוכב של**
אנרי, 2012, איור,
בתוך מ' קישקה,
הדור השני: דברים
שלא סיפרתי
לאבא, תל אביב
2013, עמ' 70.

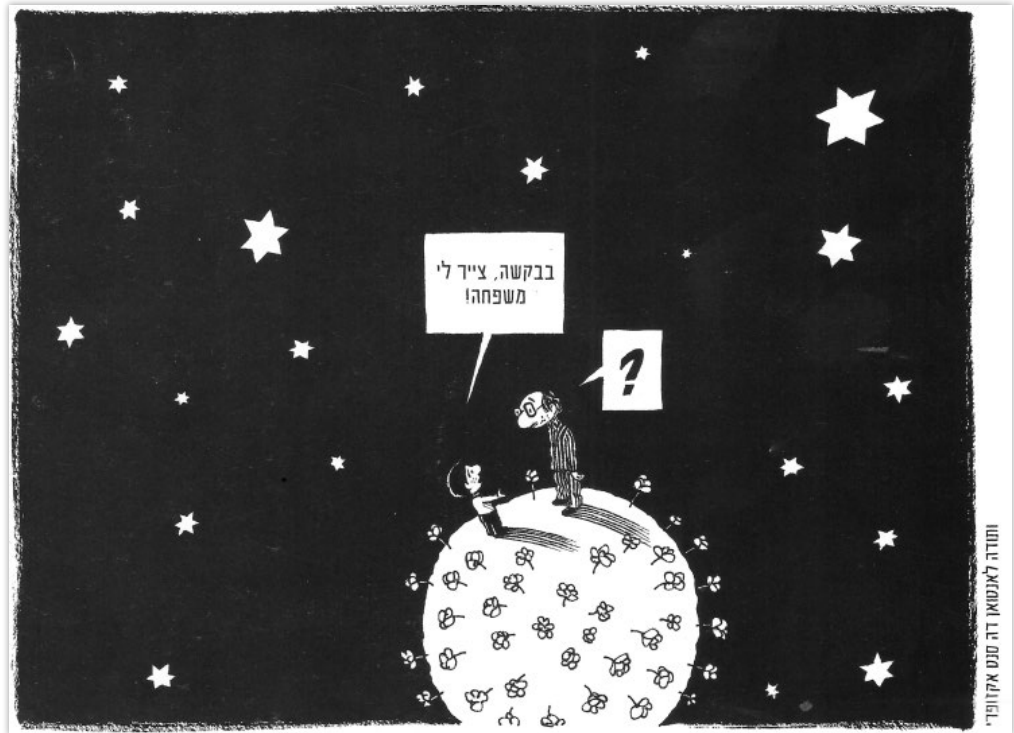
71 א' דה סנט-אכזיפרי, הנסיך הקטן, א' המרמן (מתרגמת), תל אביב 1993, עמ' 63.

72 דה סנט-אכזיפרי (שם), עמ' 55.

73 דה סנט-אכזיפרי (שם), עמ' 54.

74 קישקה (לעיל הערה 1), עמ' 70.

הדימוי השני של כוכב האב משתנה בעקבות גילוי שארי משפחה שלו. הכוכב מוצג בחלל בין כוכבים רבים אחרים, ואינספור פרחים המבשרים גילוי של בני משפחה שהיו נעלמים עד כה⁷⁵ (תמונה 31).

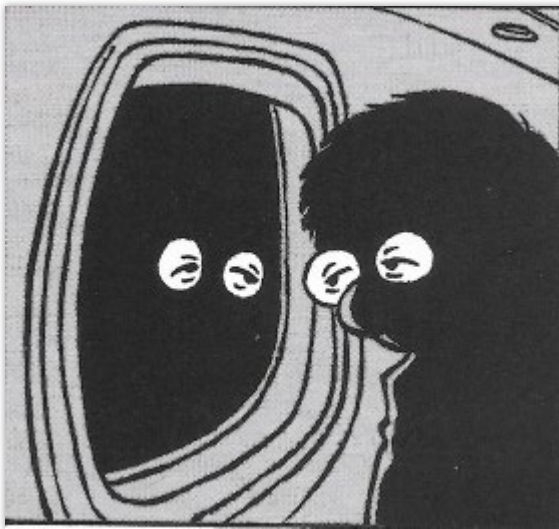

תמונה 31: מ' קישקה, הכוכב של אנרי 2, 2012, איור, בתוך מ' קישקה, הדור השני: דברים שלא סיפרתי לאבא, תל אביב 2013, עמ' 73.

בדומה לנסיך הקטן המבקש מהטייס: "בבקשה צייר לי כבשה", מבקש קישקה הילד מאביו הלבוש מדי אסיר המחנות - חלק מהאני שלו נשאר במחנות - לצייר לו משפחה. סימן השאלה הגדול מעל ראש האב מבטא את הפתעתו מבקשת בנו: הרי השואה מחקה את משפחתו, והוא אינו יכול לצייר משפחה שהושמדה. הרגשת התלישות והיעדר השורשים שבונים את זהותו של הפרט אינם מרפים מקישקה, והוא אינו מוותר על חקירה יסודית של קשרי המשפחה שנקטעו באכזריות. רצונו לגלות את האני שלו באמצעות חיבור לדורות הקודמים במשפחה אינו מניח לו. כשעלה קישקה לישראל והשתקע בירושלים, הוא נעזר באמצעי התקשורת כדי לאתר קרובי משפחה. הוא איתר באמצעות הטלפון כמה קישקאים, אבל לא נמצא קשר דם ביניהם. לאחר מספר שנים, בקפיצת זמן המתאפשרת בקומיקס, נחשף דודו של אביו, מישל, באמצעות העיתונות, שם התפרסמה מודעה על מותו של אדם בשם זהה לשלו, מישל קישקה. קישקה מופתע לשמוע כי אדם הנושא את שמו חי ומת באירופה שלאחר המלחמה, ומגלה את סודו של אביו לגבי מישל הדוד. שלושה סיפורי חיים דרמטיים של בני המשפחה פרושים לעיני הקורא: הסיפור של קישקה עצמו, המופתע לגלות בן משפחה הנושא את שמו; הסיפור של אנרי קישקה, אביו, ששרד את מחנות המוות; וסיפורו של מישל קישקה, הדוד של אנרי, ששרד ונאלץ לחיות בהכחשה

כ"יהודי בחשאי"⁷⁶ אשתו הקתולית של הדוד הכריחה אותו לשרוף את כל הגשרים המשפחתיים, להתכחש לזהותו, ואסרה עליו לדבר בשפת היהודים, בידיש. במותו נסתם הגולל על זהותו כשורד שואה יהודי. הוא נקבר כגוי, צלב על קברו ועורב מבשר על מותו. אותיות לטיניות על פי המסורת הנוצרית מברכות אותו לשלום בעולם הנצח RIP (Requiescat In Pace).

בשנת 1992 ירון, אחיינו של קישקה, מצא במוזאון יד ושם דף-עד משנת 1953, המגלה שדודתו של אנרי חיפשה את אחיה יוסף - סבו של קישקה, שלא שרד את זוועות השואה. הגילוי היה מפתיע, וחשף את שארי המשפחה של קישקה. מתברר שהסיפור המשפחתי של קישקה הוא סיפור של משפחה יהודית באירופה של המאה העשרים, שמאורעות היסטוריים עקרו וטלטלו אותה מפולין לבלגיה, לארץ ישראל, לבריטניה ועוד. חלק מבני המשפחה הושמדו בשואה, וחלקם שרדו.⁷⁷

במעמד השבעה למותו של אחיו שארלי, מתגלה הביקורת הקשה ביותר של קישקה על הוריו. אף שהמוות היה נוכח תמיד במשפחה שחיה בצל השואה, התאבדותו של אחיו היתה ההתמודדות הראשונה של קישקה עם המוות, טראומה שהוא עובר אישית ולא כזיכרון של אביו מהשואה. האובדן, היגון והמועקה בעקבות מותו של שארלי מעוררים אצל קישקה הרגשת אינות, המודגשת בפאנל רבוע קטן: קישקה יושב במטוס בדרכו להלוויית אחיו, ומביט דרך שמשות החלון בחוסר אונים, מנסה להבין את גודל האסון. דמותו, אשר אמורה להשתקף בשמשות חלון המטוס, נעדרת. הגוף והפנים התפרקו ונעלמו, ורק העיניים המביעות כאב ועצב נשארו. הוא רואה רק חשכה

מוחלטת, שאפשר לגעת בה ומודגשת באמצעות לובן העיניים. בהתבוננות זו, בחשכה, מתקרב קישקה לאחיו ולעצמו ללא מחיצה, ומעז להודות במילים כי אחיו כנראה הוא "עוד קרבן של השואה", ואולי גם הוא עצמו אינו חסין מטראומת השואה שליוותה אותם בילדותם (תמונה 32).

קישקה מבכה את מות אחיו הצעיר, שארלי, ומעבד את האובדן לייצוג חזותי, בפרק מיוחד ומרגש שניתן להגדיר אותו כ"שיר קינה" בקומיקס.⁷⁸ האָבל השר מבטא את האָבל שלו ושל סביבתו על כך שאהובו המת עזב את החיים, והשאיר את אוהביו הכואבים בלעדיו. במהלך השירה לזכרו של המת האָבל נפרד מהמת, משלים עם הריחוק ביניהם, ומנציח את זכרו בדימויים של זיכרונות ילדותם המשותפת. קישקה אף מלווה את זיכרון אחיו האהוב במוסיקה שהקורא יכול להאזין לה. הוא משרטט את התווים של היצירה "סונטה לאור ירח" של בטהובן, כשהמנעד של הצלילים בין

תמונה 32: מ' קישקה, **השתקפות דמותו של מישל בשמשות חלון המטוס**, 2012, איור, בתוך מ' קישקה, הדור השני: דברים שלא סיפרתי לאבא, תל אביב 2013, עמ' 52.

76 יהודית הנדל מציינת כי אחרי השואה נפגשה בפולין עם יהודים רבים שהסתירו את יהדותם: "הרבה יהודים חשאיים וחצי-חשאיים, כעין אנוסים מודרניים, אנוסים מרצונם". ראו: ל' הנדל, ליד הכפרים השקטים: 12 ימים בפולין, תל אביב 1987, עמ' 32, 44-45.

77 קישקה (לעיל הערה 1), עמ' 72-73.

78 קישקה (שם), עמ' 51-67.

שקט לבין זעקה מביע את הכאב והאהבה לאח, והקצב מותח את הזמן מעבר ליום יום, אל המטאפיזי, מעבר לחיים, אל שארלי.

להפתעתו של קישקה, בערב הראשון לשבעה בבית הוריו אביו שבר את שתיקתו והתחיל לספר בפעם הראשונה את סיפור השואה שלו. לצלילי קולה של אימו, המונה במונוטוניות רשימה קטלוגית של שמות המשפחות שלא באו להלוויה, כאילו זו הייתה רשימת מוזמנים לחתונה - נוסף צליל קולו של האב שהתחיל לדבר על העבר, על קורותיו בשואה, במקום לדבר על האובדן של שארלי. קישקה מודה שבמעמד זה הוא כועס על אביו ומבקר אותו: "אני באתי להתאבל על אחי, לדבר עליו. ובמקום זה אבא מדבר על עצמו. ואני לא מסוגל להקשיב".⁷⁹ מבוכתו של קישקה וכעסו מתרככים באפקט קומי: הוא מדגיש את המגוון בהתנהגות אימו, בעריכת קטלוג של שמות המשפחות שנעדרו מהלוויה, ומוסיף לשמות היהודיים המקובלים כינוי מגוון ביידיש, "הגורנישטיים", שמשמעו "הכלומניקים". אפקט קומי נוסף מתבטא בתבנית חוזרת במילה "ודיבר" בשמונה שורות, בצירוף ו' החיבור, ללא עצירה של סימני פיסוק וללא

תמונה 33: מ'
קישקה, הלוויית
שארלי, 2012, אזור,
בתוך מ' קישקה,
הדור השני: דברים
שלא סיפרתי
לאבא, תל אביב
2013, עמ' 55.

בלימה. תוכן דברי האב אינו נמסר מילולית אלא במדיום החזותי, שבו אביו מוצג במרכז התמונה, רגליו טובעות בערימה כאוטית של מסגרות משקפי הנרצחים, וגם הוא עצמו מרכיב משקפיים אבל את עיניו אין רואים.⁸⁰

ממרחק של זמן ומנקודת מבט של מבוגר קישקה מנסה להבין את תנאי החיים שהטביעו חותם על אישיותם של הוריו, ומגלה כלפיהם חמלה וסלחנות. הוא מציג את אימו בודדה, עצובה ושקועה בחוסר אונים במרכז הבית האָבֶל, כשהבן והאב יושבים וגבם אליה.⁸¹ כמו כן הוא מבין שאי אפשר לשפוט את אביו ללא חמלה: "הוא זה שגילה את שארלי מת. ירוי במיטתו. המראה הזה הציף בבת אחת את כל המתים שהוא קבר במחנות [...] הטרואמה החדשה העירה את כל השדים הישנים".⁸² בדימוי חזותי אחד מצביע קישקה על שתי טראומות במרחק של שנים: אביו הלבוש במדי אסיר המחנות משנת 1942, עומד ליד הקבר של שארלי שהתאבד ב־1988. הטרואמה שעבר אנרי עם מות בנו והחזירה אותו לטרואמה של השואה (תמונה 33) המשבר בעקבות התאבדותו של שארלי אמנם החזיר את אנרי לשואה - אבל הפך אותו מקורבן, שלא שיתף את ילדיו בשואה שלו, לגיבור המשתף כל אחד בסיפורו. בניגוד לפורטרט החלקי והמסתורי של אביו בפתח הספר,

79 קישקה (שם), עמ' 55.

80 קישקה מציין באוטוביוגרפיה כי לא זכה לראות את העיניים של אביו: "אף פעם לא ראיתי את אבא בוכה. אפילו את העיניים שלו לא ראיתי, קטנות כל-כך מאחורי העדשות העבות. קטנות עד כדי כך שאין לי מושג מה צבען. כאילו נמחקו לו מתישהו בין 1942 ל-1945. ואולי פשוט כבו". ראו:

קישקה (שם), עמ' 44.

81 קישקה (שם), עמ' 59.

82 קישקה (שם), עמ' 56.

קישקה מציג פורטרט פרונטלי, הירוואי ושלם של אביו, גיבור השואה. הוא חובש כובע אסיר שמספרו 177789, מתחתיו מבצבץ שער ראשו, עיניו כמעט ואינן נראות מתוך הקמטים ומבעד לעדשות המשקפיים הכבדות, גבותיו עבות, זיפי זקנו ואפו הבולבוסי מעידים על נחישות. הוא לבוש מעיל בעל צווארון גבוה, עטור מדליות לציון קרבות גבורה, וצעיף הדוק סביב צווארו (תמונה 34).

תמונה 34: מ'
קישקה, דיוקן
אנרי הגיבור, 2012,
איור, בתוך מ'
קישקה, הדור
השני: דברים שלא
סיפרתי לאבא, תל
אביב 2013, עמ' 78.

באותו עמוד מעל הפורטרט מוסיף קישקה ארבע דוגמאות מאוירות של אנרי אביו במחנות, החושפות את הגבורה וגדלות הנפש שבאיפוק: לא גנח כשסבל, לא קרס תחת שקי מלט, לא נכנע למחלה ולא הזיל ריר כשהיה רעב.

הסבל באושוויץ הוא אמת המידה של אנרי לכל דבר בחיים, ללא אושוויץ החיים חסרי חשיבות. סבלו של האחר בטל בשישים לעומת הסבל שלו במחנות.⁸³ כשקישקה נפצע וכמעט נהרג בתאונת דרכים, אביו מגיב: "מ... מה עשית לי, מישל?" וקישקה הילד מגלה חמלה ואשמה, ומבקש מאביו סליחה: "א... אבא... סליחה שאני גורם לך צער!" כשקישקה חלה, מציין אביו שלא היה שורד את המחנות, ומעביר ביקורת על חולשתו. כיוון שאביו היה מרוכז בשואה שלו, הוא ביטל כל סיפור שואה אחר - כמו מאוס של ספיגלמן, או זהו אדם של פרימו לוי (Primo Levi).⁸⁴ לדוגמה, הוא מבטל את עדותו המצמררת של חברו ליאון, שעונה במרתפי הגסטאפו, במשפט: "הוא כתב

83 קישקה (שם), עמ' 91.

84 פ' לוי, זהו אדם, י' גרטי (מתרגם), תל אביב 1988. הספר יצא לאור באיטלקית ב-1947.

רק שמונה עמודים, ואני מאתיים חמישים!" הספרייה בביתו הייתה עמוסה בשנותיו האחרונות רק באוטוביוגרפיה שלו, וקישקה מעיר בגיחוך: "כל ספרי העבר נעלמו כלא היו [...] ההיסטוריה האישית שלו מחקה את ההיסטוריה בה"א הידיעה"⁸⁵. אחיזתו של אביו בסיפור השואה שלו נותנת לו, באופן פרדוקסלי, כוח להמשיך בחייו. כדי להדגיש את הצורך של אביו לחזור לתקופה שבה עמד בגבורה כשעצרו הנאצים את חייו בשנת 1942, קישקה מתאר אותו תלוי בצורה מסוכנת על מחוגי שעון אושוויץ בכוונה לעצור את הזמן ולהחזירו לעבר (תמונה 35).

תמונה 35: מ'
קישקה, אנרי תלוי
על מחוגי שעון
אושוויץ, 2012,
איור, בתוך מ'
קישקה, הדור
השני: דברים שלא
סיפרתי לאבא, תל
אביב 2013, עמ' 82.

קישקה מצטט את אחד הדימויים הידועים בתולדות הקולנוע, מהסרט **לעזאזל הבטיחות!** (*Safety Last!*) משנת 1923, המבטא אימה קומית: בסרט, הגיבור הרולד לוי (Harold Lloyd) מנסה להציל את עצמו כשהוא תלוי ממחוגיו של שעון גדול בצמרתו של גורד שחקים. לצד הדימוי הוויזואלי, כותב קישקה על אביו "הוא חי לפי זמן אחר. השעון שלו נעמד ביום שנעצר. הוא עומד לחגוג את יום הולדתו ה-87

85 קישקה (לעיל הערה 1), עמ' 81.

וחולם על חיי נצח. לו רק היה יכול, היה ממשיך לצעוד עד קץ הימים". הרצון של אנרי להמשיך את חייו לא נועד רק למלא את ייעודו של כל ניצול לספר את מה שהיה, או להוכיח את גבורתו בשואה ולאחריה, אלא גם נתפס כנקמה בהיטלר. כל יום נוסף בחייו הוא ניצחון על היטלר ונקמה בו.⁸⁶

אנרי חוגג את ניצחונו בשמירה על אורח חיים בריא. השמירה הקפדנית והמוגזמת שלו מפני כל איום על החיים מוצגת על ידי קישקה בצורה קומית בשלושה פאנלים עוקבים, המתארים חזרה על פעולה אוטומטית זועמת של אביו כנגד עישון, שתיית אלכוהול ונהיגה – פעולות המקרבות את המוות.⁸⁷ הוא לא עישן, והאשים את המעשנות לידו בפגיעה בחייו; הוא לא שתה, כי חשש מהרעלת כבד; והוא לא נהג במכונית, שמא גורלו יהיה כגורל גנרל פאטון, שנהרג בתאונת דרכים אחרי שחרור מחנה בוכנוואלד. ואם מדובר בגורל, מישל עצמו מציג בהומור את ניצחונו שלו על הגורל: בתחתית עמוד 82 הוא מספר שהוציא רישיון נהיגה בגבורה בגיל 32, למרות החשש מפני תאונה ומוות, לגרסתו המגוחכת של אביו.

האוטוביוגרפיה, החושפת מציאות כמות שהיא, מציגה גם תהליך נפשי של קישקה המטלטל אותו בין ביקורת, שיפוט וכעס ובין הבנה חמלה ופיוס. פגישה בינו לבין אביו המתקיימת בנינוחות בבית הקפה השכונתי בבלגיה, הופכת לחוויה מטרידה של תלונות, המוצגות ויזואלית ברצף קומי של תגובות אוטומטיות של אביו: החמאה למריחה קפואה, הקפה רותח ושורף, צלצול הנייד מטריד, בית הקפה רועש מדי והמלצר לא יודע את עבודתו.⁸⁸ ההומור והפרספקטיבה הסלחנית נבלמים, והבן מעז לבקר את אביו: "תשמע, אבא, אתה ממש קוטר!!" עם זאת, הביקורת והכעס נבלמים באפיזודה של הרחצה, ואת מקומם ממלאים ההבנה והחמלה. לאחר שאביו שהה יומיים בביתו בירושלים, הסתבר לקישקה שהוא נמנע מרחצה בטייעון כי "בגילי אני כמעט לא מזיע". קישקה מקבל זאת בהומור אירוני במילים: "נכון. תמיד היית ידידותי לסביבה".⁸⁹

קישקה מצר על כך שאביו לא יכול לחוש את החוויה המשיבה נפש של הרחצה, ומציג בדימוי חזותי "שיר הלל לרחצה".⁹⁰ הוא מתאר את הרחצה בעירום אינטימי כחוויה משכרת של חיבור הגוף והנפש. מבטו של הקורא עובר על כל פעולות הרחצה ומשתתף עם קישקה במירוק הגוף, המלווה בריח נעים של סבון. המבט על הגוף המתמרק משתנה מזווית לזווית בהתאם לפעולות הרחצה. זרם המים מזוהה עם קרן אור שוטפת, וענני בועות הסבון שמסביבו מהדהדים את חפיפת הראש הנפלאה בילדותו בבריכה. הוא מחייך, עוצם עיניו בהנאה, ומייבש שערו במגבת. הרחצה

86 במחזה **רישיון לחיים** (Certificate of Life) מאת המחזאי רון אלישע מרגישה גם הגיבורה קלרה, בדומה לאנרי קישקה, ניצחון ונקמה בגרמנים כל עוד היא חיה. קלרה ניצולת השואה נדרשת להביא כל שנה "אישור חיים" לקונסוליה הגרמנית, כדי לקבל את קצבת השילומים שהיא זכאית לה מממשלת גרמניה, והיא אומרת לבתה: "יש לי רישיון לחיים בתוקף לשנה. ואם רשום שאני חיה, אז אני חיה. את מבינה? מה שאומר שהם צריכים לשלם עד הסנט האחרון. אני ארוקן כל כיס גרמני, כדי שהם לא ישכחו עד שאני אמות". המחזה עלה ב-2017 בתאטרון הקאמרי, בעיבוד ובנוסח עברי של נאוה סמל ובבימויו של רועי הורוביץ.

87 קישקה (לעיל הערה 1), עמ' 82.

88 קישקה מדגיש בציור את החזרה האוטומטית-קומית של אביו בתלונות. ראו בהקשר זה: ברגסון (לעיל הערה 43), עמ' 30-31.

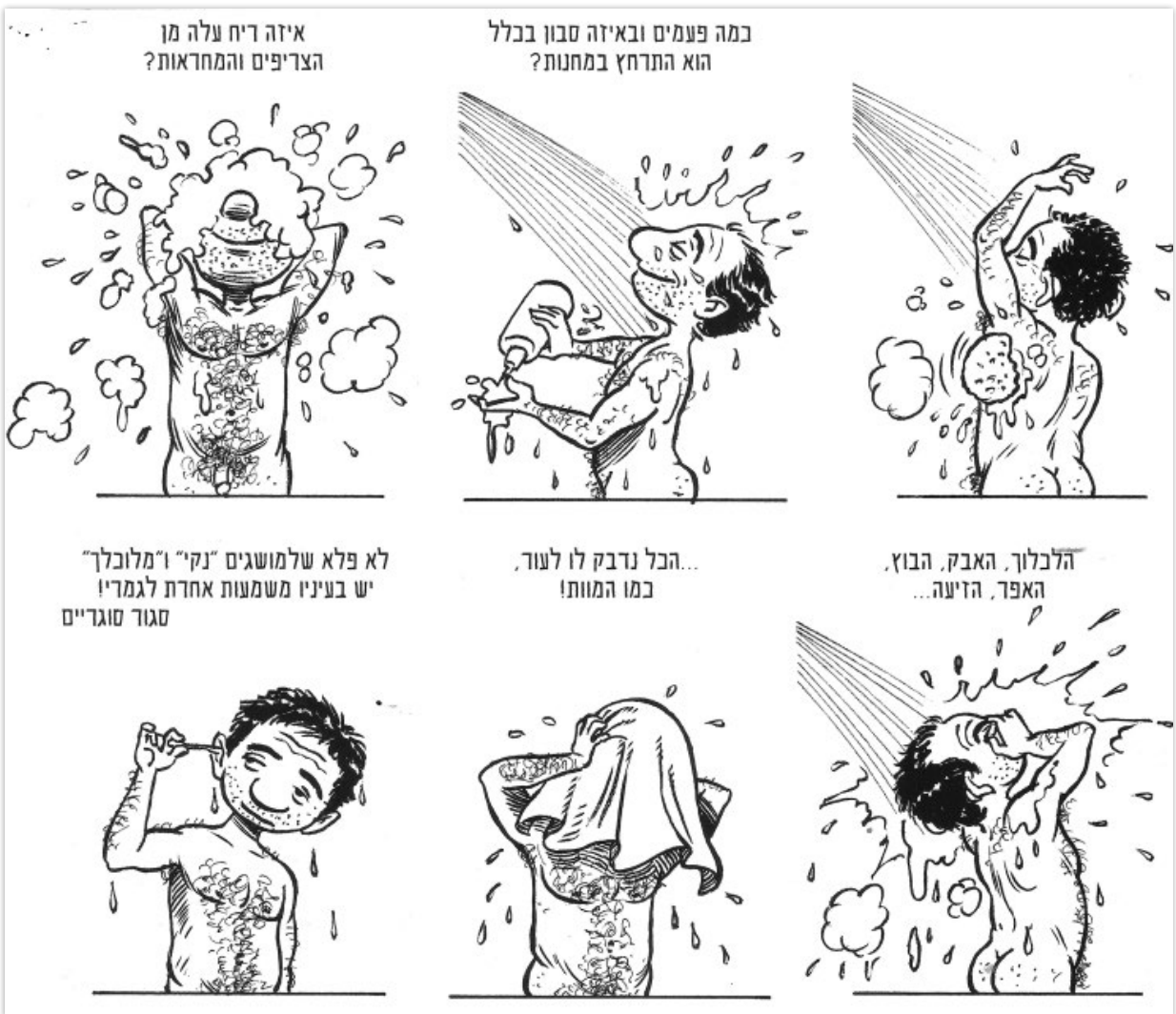
89 קישקה (לעיל הערה 1), עמ' 37.

90 קישקה (שם), עמ' 37.

הנפלאה במדיום החזותי בהווה בירושלים, מלווה מילולית בטקסט מפתיע המנוגד לפן החזותי אשר מחזיר את קישקה ואת הקורא לזמן עבר, לחוויות השואה של אביו. קישקה חווה הארה: "כמה פעמים ובאיזה סבון בכלל הוא התרחץ במחנות?"⁹¹ ברגע של הארה מבין קישקה את אביו: הרחצה קיבלה אצלו משמעות נוראה, הפוכה מזיכוכך וטוהר, ויש בה זיכרונות של ריח הצריפים והמחראות, של הלכלוך והאבק הבוץ והאפר, הזיעה והמוות שדבקו בו במחנות ההשמדה (תמונה 36).

הקלה והרגשת נוחות מתגלים באמצעות ההומור שמאפיין את יצירתו של קישקה.⁹¹ ההומור השחור, שניגות הלשון וכפל המשמעויות של ביטויי השפה מסייעים לקישקה ולאביו להתמודד ולהשתחרר ממועקת חוויות האימים של העבר. בשלושה פאנלים מדגים קישקה ערב בדיחות שואה. הפאנל הראשון מציג את בני המשפחה, שלושה דורות, מסובים סביב שולחן ערוך ושותים יין במרחב הפרטי, הפתוח גם למרחב הציבורי. הפאנל השני, פתוח ללא מסגרת, יוצא למרחב הציבורי מחוץ לבית, שם יכול כל עובר אורח, לשמוע את קולות הצחוק הבוקעים דרך החלון הירושלמי המקושת. הפאנל השלישי התחום במסגרת חוזר לפני הבית, ומסכם באווירה אינטימית את המעמד שבו שתי הדמויות הראשיות, האב והבן, מממשים משני צידי השולחן דיאלוג

תמונה 36: מ'
 קישקה, אוריקה,
 2012, איר, בתוך מ'
 קישקה, הדור
 השני: דברים שלא
 סיפרתי לאבא, תל
 אביב 2013, עמ' 37.

של הבנה בעזרת ההומור. כל הפאנלים מלווים בקולות צחוק בעוצמות שונות, הבאים לידי ביטוי דרך גודל האותיות, התנועות והפיסוק. הילה מקווקוות מעטרת את צחוקם של הנוכחים ומוסיפה לעוצמת הצחוק המתפרץ: "חי, חי, חי!" או "חה, חה, חה!!!" לדימוים החזותיים מוסיף קישקה משחקי מילים היוצרים גם הם גלי צחוק. למשל, קישקה שואל באירוניה: "ארגנו לכם שם מסיבות טראנס?" אביו מצטרף ואומר: "לחיי מפקד אושוויץ. זה היה יותר כיף מקלאב מד!"; "ולבשנו פיג'מת פסים משגעת ואיכותית, לא רק בזמן השינה!";⁹² "וכל אחד רשם לעצמו את מספר הטלפון הנייד על הזרוע! [...]. ולצהרים הגישו לנו שואה-רמה!"⁹³

הצחוק צופן בחובו הבנה הדדית, כמעט שותפות לדבר עבירה, של כל הנוכחים. לכן ברגע שנכנסת לתמונה אוליביה, שלא נכחה בארוחה ולא הייתה שותפה להומור, אין היא מרגישה חלק מהצוחקים וממלמלת לעצמה: "חולים על כל הראש".⁹⁴ חייהם של בני הדורות - ראשון, שני ושלישי - בצל השואה דורשים תעצומות נפש כדי לשרוד, והצחוק הוא אחד הכלים להמשכיות החיים. סיפור אוטוביוגרפי בנושא השואה הנע בין שחוק לדמע יכול להתקבל כטירוף, אבל הוא גם התרופה הטובה ביותר המאפשרת הרפיה, שחרור ופיוס.

סיכום

"ואני, אני הייתי ילד טוב בלגיה!"⁹⁵ - כך מציג קישקה המבוגר את עצמו במילים ובריטום פרונטלי של דיוקן עצמי שלו כילד: חביב, חייכן, מסורק ומסודר, ידיו משולבות בצייטנות, וחולצת הגולף ארוכת-השרוולים מעידה לכאורה על איפוק והפנמה, ריכוז, קבלת מרות ומשמעת. אבל המתבונן בדיוקן מגלה קווצות שיער מורדות, נמשים שובבים על לחייו ואפן, עיניים פקוחות ואוזניים כרויות בסקרנות. כל אלה, ביחד עם החיוך הרחב, מגלים יסוד של עצמאות, מרד, חוש הומור, ויכולת להבחין באירוניה שבחיים ולהעריך את האבסורד. הידיים המונחות על שולחן העבודה אוחזות בעיפרון ועוסקות בציור, המגלה פתיחות ומכונן את מהותו וזהותו כצייר קומיקס.⁹⁶ המרחב

92 בניגוד להומור השחור המציין את בגדי האסיר כפיג'מת פסים משגעת ואיכותית, בגד הפסים חוזר אצל קישקה פעמים רבות בדימוי החזותי של אנרי הרדוף זיכרונות השואה. בעמוד 22 העלה קישקה דימוי חזותי של בגד הפסים בתיאור מקברי, מאיים ומפלצתי. חליפות הבגדים שאביו סידר בחנות המשפחתית הופכות בזיכרונו למלאי של בגדי האסירים במחנות, ובחזית התמונה תלויה חליפת האסיר שלו עם תווית זהותו: "משקל: 32 קילו, מספר ימים: 1,150 מ.א. 177789". ראו: קישקה (שם), עמ' 22.

93 הומור שחור דומה מופיע גם בקומיקס של הורסט רוזנטל, מדריך קצר במחנה גורס 1942, פרסומת "חיובית" למחנה: "בקר בגורס, אם ברצונכם להוריד ממשקלכם, סעו לגורס! הבישול שם ידוע בטיבו, למידע יש לפנות לתחנת המשטרה". ראו: בליך (לעיל הערה 10).

94 אנרי ברגסון מציין כי "הצחוק זקוק להד [...] הוא דבר מה השואף להתמשך עוד ועוד, מותריות אחרותיו אחריו, דבר-מה שראשיתו בהבזק והוא מתגלגל הלאה, בדומה לקול הרעם בהרים. ואולם רישום מהדהד זה אינו אמור להימשך עד אין סוף. גם אם יתנהל בתוככי חוג נרחב ככל שיהא, יותר החוג סגור. צחוקינו הוא לעולם צחוקה של קבוצה [...] הצחוק צופן בחובו הבנה הדדית, הייתי אומר כמעט שותפות לדבר עבירה עם הצוחקים האחרים [...] לצחוק אמורה להיות משמעות חברתית". ראו: ברגסון (לעיל הערה 43), עמ' 21.

95 קישקה (לעיל הערה 1), עמ' 30.

96 בקטלוג **קומיקס קום איל פו** כותב קישקה: "בין כל כלי העבודה של צייר הקומיקס, העיפרון הוא הכלי הראשון ואולי החשוב ביותר אך גם זה שמקבל בדרך כלל את הביטוי הקטן ביותר ביצירה

ואני, אני הייתי
ילד טוב בלגיה!

בבית אסור היה להתוכח או להרים קול. אבא רצה שנתנהג כמו המשפחה שחלם להקים. ההתנגדות הקטנה ביותר גרמה לו צרבת. בגלל היטלד "יימח שמו" הוא סבל מאולקוס. החוק בבית היה כזה: אבא תמיד צודק. גם כשהוא טועה! ומי שלא מסכים שומר את זה בבטן. נקודה.

תמונה 37: מ' קישקה, **דיוקו מישל**, 2012, איור, בתוך מ' קישקה, הדור השני: דברים שלא סיפרתי לאבא, תל אביב 2013, עמ' 30.

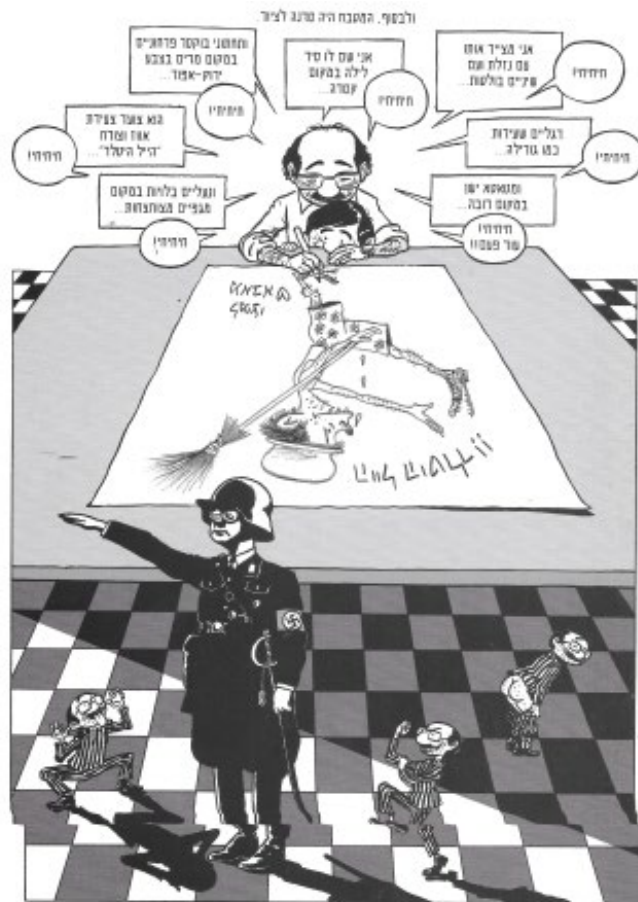
הפיזי הצר של עליית הגג, הנורה הבודדה והאשנב הפתוח לארובת עשן של העיר התעשייתית המזכירה את המוות בשואה, אינם מגבילים את הדמיון שלו. מרחב העולם פרוש לפניו בגיליון ציור המכיל את גיבורי הקומיקס הבלגי-צרפתי, הרבוד בהומור, שהטביעו חותמם על יצירתו.

בפאנל פתוח ללא מסגרת, בפרספקטיבה קווית המקרבת את הציור למציאות ויוצרת עומק ומרחב, ניתן לזהות בין גיבורי ילדותו את **טינטין** של הקומיקסאי הרז'ה, שעובר הרפתקאות ברחבי העולם ומגיב לאירועים אקטואליים; את **אסטריקס**, הלוחם הגאלי של רנה גוסיני, כותב ספרי הקומיקס הצרפתי בשיתוף עם חברו הצייר אודרזו; את **ניקולא הקטן**, שפורסם בשיתוף פעולה עם ז'אן-ז'אק סמפה; את **לאקי לוק**, הקאובוי של מוריס דה סוורה, שפורסם בכתבי העת ספירו ופילוט; ואת **גסטון לה גאף** של אנדרה פרנקין, הקומיקסאי הבלגי, שמגלה בהומור את החיים מאחורי הקלעים של העיתון. גיבורים אלה לוקחים חלק **בדור השני: דברים שלא סיפרתי לאבא** שמחבר קישקה בבגרותו, ויוצרים משמעות אינטרטקסטואלית רחבה המדגישה את ביקורתו של קישקה על המתרחש בעולמנו ואת השקפת עולמו הדוגלת בשוויון, באחוה, בצדק ובשלום (תמונה 37).

באמצעים פואטיים וחזותיים ובהתמודדות עם הדילמות האתיות-אמנותיות של ביקורת על אביו, הצליח קישקה להציג קומיקס אוטוביוגרפי מהימן שיש בו אהבה, חמלה ופיוס, ובו הוא מודה לאביו על המורשת שהעביר לו בדימוי חזותי המאחד

הסופית. נראה ואינו נראה, גמיש ומחיק, העיפרון נמצא עם האומן כבר בסיעור המוחין, אז צריך לברר את מראה, אופי הדמויות והמקומות שייציר". ראו: גמזו (לעיל הערה 44), עמ' 43.

ביניהם ברגע מכונן שבו למד מאביו שיש "גאולה בהומור וביצירה"⁹⁷. שניהם יושבים יחדיו במטבח, אביו עוטף אותו בחיבוק כאילו היו גוף אחד, ומצייר קריקטורות⁹⁸ (תמונה 38). הילד עוקב אחר אביו ומשתתף בתהליך היצירה, ידי האב המצייר הן חלק מגופו של הילד. קולו של האב המסביר את הרעיון והעשייה בהומור וצחוקו של הבן בזמן היצירה אופפים את שתי הדמויות באהבה. היצירה האמנותית בשילוב ההומור השובר טאבו ומגן מתודעת השואה מאחדים את האב ובנו. האב מקדיש את יצירתו לבנו ומעביר לו את שרביט האמן, ייעודו כקומיקסאי, בציור ויזואלי של לב ובמילים "למיצי מאבא". שניהם נוקמים במחולל הרוע הנאצי בכלי האמנות שבורכו בהם.

תמונה 38: מ' קישקה, מישל לומד מאנרי שיש גאולה בהומור וביצירה, 2012, איור, בתוך מ' קישקה, הדור השני: דברים שלא סיפרתי לאבא, תל אביב 2013, עמ' 38.

97 בהרצאה 'אבא, צייר לי נאצי מצחיק' לזכר אביו (פסטיבל אנימיקס ה-20, סינמטק תל אביב, 18-31 אוגוסט 2020) סיפר קישקה כי הקשר ההדוק ביותר שלו עם אביו היה באמצעות הציור וההומור. במכתבים שכתב לו וביצירות שצייר נהג קישקה להכניס את דמותו של אביו בהומור כחלק מהסצנה המצוירת: בין פאנקיסטים בלונדון, בין נופשים במלון באילת או בפוסטר על החוויה הקיבוצית.

98 קישקה (לעיל הערה 1), עמ' 38.

* האיורים במאמר:

Deuxième Génération – Ce que je n'ai pas dit à mon père, Michel Kichka (Dargaud, France, 2012)

הדור השני – דברים שלא סיפרתי לאבא, מישל קישקה (ישראל, הוצאת חרגול-מודן, 2013). תודה מיוחדת למישל קישקה.